

1892 թ. Հովսեփ Բեգլարյանի խմբագրությամբ անգլերեն հրատարակվել է «Արա» ամսագիրը, Հայրենասիրական ուղղություն ունեցող այս ամսագրի նպատակն էր քաղաքակիրթ մարդկության ուշադրությունը հրավիրել հայկական հարցի վրա¹²⁹:

Հնդկահայ գաղթօջախներում մշակութային և հասարակական կազմակերպություններ, Ինդոնեզիայի, Բիրմայի և մյուսների համեմատ, քիչ են եղել: 1815 թ. Բոմբեյում հիմնվեց «Օճանսփյուռյան ընկերությունը»¹³⁰: Նրա հիմնական նպատակն էր հայերեն ձեռագրեր հավաքել ու հրատարակել, օտար լեզուներից թարգմանություններ կատարել, զարգացնել հայկական մշակույթը և նպաստել հայ ժողովրդի լուսավորությանը:

«Օճանսփյուռյան» ընկերությունը հատկապես մտահոգված էր հայ մանուկներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու գործով: Բոմբեյում նա հիմնեց հայկական դպրոց: Բոմբեյաբնակ Պողոս Հորդանանյանը, իր հայրենակիցներին օգնելու համար, «Օճանսփյուռին» նվիրեց հայկական տպարան: Գրեթե նույն նպատակներով և ծրագրով, բնաբան ունենալով՝ «Ուսումնասիրություն, ընթերցասիրություն, բարեսիրություն», 1818 թ. Կալկաթայում հիմնվում է «Իմաստաքննադատության միությունը»: Կարճ ժամանակ անց, այս երկու ընկերությունները միացյալ ուժերով սկսեցին հրատարակել «Հայելի կալկաթյան», ապա՝ «Շտեմարան» պարբերականները և մի շարք արժեքավոր գրքեր:

4. ՀԱՅԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ԱՅՐԻԿԱՅՈՒՄ

XIX դարի առաջին կեսին սուլթանական Թուրքիայում հարատևող կյանքի ու գույքի անապահովությունը, քրիստոնյա ազգերի կրած սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները պատճառ էին դառնում արևմտահայ զանգվածների գաղթականությանն ու պանդխտության հոսքին: Ժողովրդի զգալի մասը հեռանում էր Արևմտյան Հայաստանից և ապրելու ու գոյատևելու քիչ թե շատ հարմարավետ վայրեր էր փնտրում Օսմանյան կայսրության առափնյա քաղաքներում, Եգիպտոսում և այլուր: Ստվարանում էին Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի, Դամասկոսի, Հալեպի, Անտիոքի հայկական համայնքները, առաջանում էին նոր գաղթավայրեր, որտեղ և կենտրոնանում էին ոչ միայն գյուղացիները, այլև արհեստավորները, առևտրականները, պանդուխտ օրամշակները, ծնունդ տալով հայրենիքի ճակատագրով հետաքրքրվող մտավորականությանը, որն օգնության ձեռք էր մեկնում Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությանը:

Օսմանյան կայսրության հայկական գաղթավայրերից ամենախոշորը Կոստանդնուպոլսն էր (այդ մասին խոսվում է նախորդ գլուխներում), որն ուներ շուրջ 250 հազար հայ բնակչություն: Չնայած իր փոքրաթվությունը, մայրաքաղաքից ետ չէր մնում Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը:

ԶՄՅՈՒՆԻԱ: Թուրքիայի զարգացած ու նավահանգստային երկրորդ

¹²⁹ Վերահիշյալ փաստերը վերցված են «Նոր ազդարարի» 1951 թվականի № 3-ից:

¹³⁰ «ՕՐԱՑՈՒՅՑ» Կալկաթայի, 1899:

քաղաքը Զմյուռնիան էր, թե՛ իբրև առևտրա-արդյունագործական կենտրոն և թե՛ տրպես հայաշատ ու կազմակերպված գաղթավայր։

1605 թ. շուրջ 1000 ընտանիք արևելահայեր՝ երևանցիներ, նախիջևնցիներ ու դարաբաղցիներ, գաղթեցին իրենց բնօրրաններից և խարիսխ գցեցին Զմյուռնիայում։ XVIII դարի վերջերին, մասնավորապես Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքից հետո, կարբեցի, օշականցի և աշտարակցի հայերի մի մասը ևս հարկադրված գաղթեց Զմյուռնիա, գաղթօջախի հայկական ազգաբնակչության թիվը հասցնելով 12 հազարի։ Ակնհայտ է, որ այս գաղթօջախը հիմնականում ձևավորվում էր արևելահայերից։

Զմյուռնիայի ծովախոռը

1800 թ. 104 հազար¹³¹ զմյուռնացիներից 12 հազարը հայեր էին, 1812 թ. 106 հազարից՝ 10 հազարը, 1868 թ. 187 հազարից՝ 12 հազարը։ 1876—1877 թթ. Զմյուռնիայի հայ գաղութն ուներ 2680 ընտանիք՝ 12008 շնչով¹³²։

1850-ական թթ. Զմյուռնիան հանդիսանում էր Այդընի վիլայեթի կենտրոնը, Զմյուռնիայից բացի, Արարատյան դաշտից և Ղարաբաղից գաղթած ստվար հայ բնակչություն էր ապրում վիլայեթի մյուս քաղաքներում և գյուղերում։ Կարշիյա կայում բնակվում էին 150 տուն հայ լուսավորչականներ, 10 տուն կաթոլիկներ, իսկ Կարաթաղում՝ 320 ընտանիք, Այդընում՝ 100, Դենիզլիում՝ 82, Օդեսիշում՝ 177, Մանիսայում՝ 390, Կրկաղաշում՝ 159, Գասապայում՝ 105, Բուռնաբաղում՝ 15, Գյուլթափայում՝ 30 ընտանիք¹³³։ Այսպիսով, շուրջ 10 հազար հայեր էին սփռված Այդընի վիլայեթի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում։ Քաղաքամերձ հայերը համախմբված էին Զմյուռնիայի հայկական առաջնորդության շուրջը։ 1820-ական թվականներից այս-

¹³¹ Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 57, գ. 9, թ. 113—114։

¹³² ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, բաժին 3, վավ. 43։

¹³³ Հ. Վ. Քասյան, Հայքի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, հ. Բ, Վիեննա, 1899, էջ 35—80։

տեղ ևս երևում են կաթուղի ու բողոքական քարոզիչներ: Այլադավան հայերի թիվը գնալով մեծանում է, կազմվում են հոգևոր համայնքներ, իսկ շատերն էլ, թուրքական վայրագություններից ազատվելու պատրանքով, ապավինում են օտարերկրյա հյուպատոսներին, ոմանք ընդունում նրանց քաղաքացիությունը:

Հնուց ի վեր Զմյուռնիան ենթակա էր հունական քաղաքակրթությանը. թուրքերի գրավումից հետո էլ քաղաքի բազմազգ ազգաբնակչության հաղորդակցության լեզուն հունարենն էր:

Զմյուռնիայի ազգաբնակչությունը, Թուրքիայի հպատակ մյուս քաղաքների բնակչության համեմատությամբ, մասամբ էր ենթարկվում քաղաքական ու ազգային խստաշունչ հալածանքների: Դրա պատճառը՝ գաղթավայրում թուրքերի փոքրաթիվ լինելն էր և արևմտաեվրոպական ու ասիական պետությունների, ինչպես նաև ռուսական ու ամերիկյան հյուպատոսարանների առկայությունը քաղաքում:

Զմյուռնիայի ազգաբնակչությունը հիմնականում տեղակայված էր առանձին թաղամասերում՝ ըստ ազգութունների: Հայերը սկզբից հիմնել էին Հայնոց թաղամասը, որը փայտաշեն էր և հրո ճարակ դարձավ 1845 թվականին: Նույն տեղում, լայն փողոցներով, գեղեցիկ տեսքով վերակառուցվեց հայկական թաղամասը, ուր բնակվեց հայերի մի մասը: Հայերի մյուս մասն էլ տեղափոխվեց Քարափ կոչվող վայրը, հիմնեց նոր թաղամաս, իսկ արհեստավորները հաստատվեցին Գետեղերում: Այսպիսով, Զմյուռնիայի հայերը ապրում էին երեք թաղամասերում, ըստ զբաղմունքի և ունեցվածքային շերտավորման:

Գաղթօջախի հայերն ունեին տարբեր զբաղմունքներ և ենթարկված էին դասային ու դասակարգային շերտավորման: Ճիշտ է, Զմյուռնիայում շատեղծվեց ամիրանների ու սեղանավորների դաս, սակայն այստեղ էլ կային հայ ամիրաններ, խոշոր վաճառականներ, բազմաթիվ խանութատերեր: Ողջ Թուրքիայով մեկ հայտնի էին Յուսուֆյան Հովսեփ Զելեբին, Գրիգոր Գույումճյանը, Սպարթալյան եղբայրները, Ավետիքյան եղբայրները, Զարեհ Թագթագյանը, Թովմաս Թովմասյանը, Կարապետ Ամիրյանը, Ղուկաս Եսայանը և ուրիշներ: Սրանց մի մասը պետական պաշտոնյաներ էին, ունեին քաղաքական դիրք, «անբավ հարստություն», ընդարձակ պարտեզներ, այգիներ և հողեր:

Գաղթօջախի մյուս դասը արհեստավորությունն էր, որը հիմնականում համախմբված էր էսնաֆությունների մեջ և միասնաբար էր գործում թե՛ արտադրության և թե՛ ազգային, հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հայ արհեստավորներից հանրահայտ էին տսկերիչները, գորգագործները, երկաթագործները, չթագործները, կատարելագործված դազգահներով բանող մետաքսագործները:

Զմյուռնիայում մեծ թիվ էին կազմում չթագործական արհեստանոցները: Նրանց արտադրանքը ներկվում էր և գունազարդվում տեղի ներկատներում և դուրս տարվում օտար շուկաներ: Հայերն ունեին տասից ավելի տպածոյի արհեստանոցներ, ուր պատրաստում էին ծաղկաճաշակ վերնաշապիկներ, վարադույրներ, սեղանի սփռոցներ: Այստեղ 1790 թ. հիմնվեց բասմալի մեծ գործարան:

Գործարանում 1850 թ. աշխատում էին 300-ից ավելի հայ բանվորներ, որոնք զբաղված էին կտավի ներկման ու ձեւավորման աշխատանքով: Ընդարձակվել էր հասարակ անոթներ պատրաստող բրուտանոցը¹³⁴, Նշանավոր են ի գործարանն՝ ծաղկենկար կտավոցն և թղթարանն հաստատեալ ի ձեռն ճարտարաց հայոց,— գրում էր Ղ. Ալիշանը:— Են եւրոպացւոց պանդոկք բազում, և անկեւանոցք նոցա և հայոց և յունաց»¹³⁵:

Արհեստագործությունը Զմյուռնիայում ժառանգական բնույթի էր և արհեստանոցներում ընդգրկված էին ողջ գերդաստանի արու անդամները: Արհեստը փոխանցվում էր սերնդից սերունդ, նույնիսկ դրոշմվում արհեստավորի ազգանվանը՝ չիլինկիր, դեմիրջի, եազմաճի և այլն: XIX դարի երկրորդ կեսին քաղաքում գործում էին ոսկերչական 30 արհեստանոցներ, վերմակագործներին՝ 10, ժամագործներին՝ 12, դերձակներին՝ 20, երկաթագործներին՝ 12, վարսավիրական՝ 15, կոշակարներին՝ 16, ատաղձագործներին 17 արհեստանոցներ: Զմյուռնիայում արհեստավոր էին հաշվվում դեղագործները, բժիշկները, փաստաբանները, որոնք գերազանցապես հայեր լինելով, սպասարկում էին քաղաքի ազգաբնակչության մեծ մասին:

XIX դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայի հայ տպարանատերերը հայերեն էին թարգմանում, հրատարակում և վաճառում եվրոպական հեղինակների գործերը: Տեսեյան եղբայրները 1850-ական թվականներին թարգմանեցին ֆրանսիական ու անգլիական արկածային վեպեր, տպագրեցին սեփական տպարանում, վաճառեցին Զմյուռնիայում և Փոքր Ասիայի այլ գավառներում:

Զմյուռնիայում կային շուրջ 5 հազարի հասնող հայ պանդուխտներ, ոչ մեծ թվով տեղացի օրամշակ բանվորներ: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքը XIX դարում ևս մնում էր իբրև հայ վաճառականական կապիտալի նշանավոր կենտրոններից մեկը:

Քաղաքի վաճառականական կապիտալի ծաղկմանը աջակցում էր նրա նպաստավոր դիրքը: Զմյուռնիան այս դարաշրջանում մնաց որպես արտահանության հանրաճանաչ կենտրոն: Ասիայի խորքերից եկած քարավանները անցնում էին Հայաստանով, դրա համար էլ առաջնորդվում էին հայերի կողմից: Արաքսի հովիտը հնդկական ապրանքների և պարսկական արտադրանքի փոխադրության ճանապարհն էր: Զմյուռնիայի հայերը, եկած լինելով Արարատյան դաշտից, այժմ իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում այդ առևտուրն ու փոխանակությունը:

XIX դարի առաջին կեսին քաղաքի վաճառականների գերակշռող մասը հայերն ու հույներն էին: «Զմյուռնիայի հայերը ընդհանրապես հակված էին դեպի վաճառականությունը: Նրանք ուղղակի առևտրական հարաբերություններին մեջ էին մտնում Եվրոպայի, մասնավորապես Մանչեստրի և Լոնդոնի հետ, որտեղ հիմնել էին մի շարք առևտրական տներ: Անգլիական մանուֆակտուրային արտադրությունը հանդիսանում էր նրանց առևտրի գլխավոր ճյուղը: Հայերը վաճառականի իրենց ավանդական ընդունակություններով այն-

¹³⁴ Նեռսիս Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 10:

¹³⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1853, էջ 544:

պիսի մրցության մեջ են մտել անգլիական և հունական վաճառականների հետ, որ այս վերջիններս ստիպված են եղել իրենց գործը դադարեցնել»¹³⁶:

Ասիական Արևելքի ու եվրոպական Արևմուտքի մեջ հայ վաճառականները զորեղ միջնորդներ էին: XIX դարի սկզբներին նրանք կապված էին Իտալիայի ու Շուանդիայի հետ և ոչ միայն ապրանքներ էին ներմուծում, այլև արտահանում էին: Տրիեստ, Վենետիկ, Վիեննա, Մանչեստր էին արտահանում նրանք բամբակ, մրգեր, ձիթապտուղ, ծխախոտ, մորթիներ: Տակավին հաջողությամբ վաճառվում էին հայ արհեստավորների արտադրած գորգերը, վարդույրները, կտավյա հագուստեղենը: Գորգի հանրաճանաչ վաճառականներն էին Իսպենճյանները, Սիլիկճյանը, Քեհյանը, Նիքոթյանը, Պաքրիճյանը, Տոնելյանը, որոնք ոչ միայն տեղի գորգերն էին արտահանում, այլ անցնում էին ողջ Առաջավոր Ասիայի քաղաքները, դնում հայկական գորգեր, տեղափոխում եվրոպական ամենատարբեր շուկաներ և «հաջողակ առևտուր անում»:

Պղնձեղենի առևտրով զբաղվող տեղական արտադրանքի վաճառականներն ապրանքները դնում էին Եվրոպայից, Սեբաստիայից, Կարինից, Մալթիայից, վաճառում էին դրսում, սակայն իրենք Եվրոպայից, մասամբ էլ Կիլիկիայից, ներմուծում էին կիսամշակ պղնձե ձողեր, երկաթե ձուլածո զանգվածներ:

Բազմատեսակ մրգերի, քաղցրահամ պտուղների արտահանության մեջ առաջին տեղը ընդունում էր Թուրք: Այդ բնագավառի խոշոր առևտրականներից էր Արամ Համբարձումյանը, որն ստացել էր «Թուրքի թագավոր» մականունը:

Հայ վաճառականները առևտրական տներ են հաստատում Եվրոպայում. Պետրոս Յուսուֆյանը Տրիեստում հիմնեց մի քանի առևտրական տներ, կազմակերպեց զմյուռնացիների առևտրական ընկերություն և տասնամյակներ շարունակ «բարգավաճ առևտուր» էր անում քաղաքում: Կարապետ Էքիզյանը 1855—1860 թթ. Մանչեստրում բացեց «Պապո» վաճառատունը: Նրան հետևեցին Հովհաննես Սպարթայանը և ուրիշներ: Զմյուռնիացի վաճառականները առևտրական տներ հաստատեցին Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Դամասկոսում, Հալեպում:

Զմյուռնիայի հայ վաճառականներն այս տասնամյակներին ևս Անգլիայից ներմուծում էին բամբակյա գործվածքներ, Ֆրանսիայից՝ մետաքսյա կտորներ, Գերմանիայից՝ պատրաստի հագուստներ, Ավստրիայից՝ ապակի, ապակեղեն, շաքար, բրինձ, Ռուսաստանից՝ կարագ և նավթ: Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքի հայ առևտրականները գործում էին համաեվրոպական առևտրական հրապարակներում և ունեին փարթամ տնտեսություն, ապրանքներով լեցուն բազմաթիվ խանութներ:

Զմյուռնիայի, առավել ևս Ալեքսի վիլայեթում, հայ բնակչության մի մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ և առավել էր ենթարկվում սոցիալական հարստահարության:

Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչությունը տնքում էր ծանր հարկերի տակ: Արհեստի, արդյունագործության, գյուղատնտեսության և ոչ մի բնագավառում

¹³⁶ Bonaventure F. Slaars, Etude sur Smyrne, 1868, էջ 51.

չէր վրիպում թուրք հարկահանների տեսադաշտից։ Առևտրականները ապրանքներ ներմուծելիս ու արտահանելիս վճարում էին մեծագումար մաքս, եկամուտներից՝ եկամտահարկ։ Բոլոր քրիստոնյաների համար պարտադիր էր դինվորական հարկը, որը տարեկան կազմում էր 110—120 հազար դահեկան՝ ողջ վիլայեթի հայ համայնքից։ Հարկը 1850-ական թվականներից սկսած հավաքվում էր գավառական ժողովի երեսփոխանների կողմից և միանգամից մուտք արվում պետական գանձարան։ Զբաղորները եթե չէին կարողանում վճարել հարկը, համայնքի մյուս անդամները երբեմն փոխհատուցում էին և բազմաթիվ թշվառ ընտանիքների փրկում կործանումից։

Զմյուռնիայի հայերը քաղաքում չորս եկեղեցի ունեին. ս. Ստեփանոս, ա. Լուսավորիչ և կաթողիկոսների ու բողոքականների եկեղեցիները¹³⁷։ Հասարակական շենքերի մեջ իբրև ճարտարապետական կոթողներ աչքի էին ընկնում Մեսրոպյան վարժարանը՝ կառուցված 1825 թ., Վեդիր խանը, գեղեցկատեսք շուկաները, հայկական բաղնիքը։

Զմյուռնիայում նստում էր թեմի հոգևոր առաջնորդը։ Առաջնորդարանն ուներ անշարժ կալվածքներ, խաներ, տներ, խանութներ։ Սրանցից ստացված տարեկան եկամուտը կազմում էր 3000 օսմանյան ոսկի, այսինքն 69—70 հազար ոսկյա ուրբլու դրամագումար¹³⁸։ Վարձու մշակույթյան տրվող այգիներից, հանգսնակութունից առաջնորդարանն ստանում էր շուրջ 200 հազար ուրբլու եկամուտ՝ ոսկով։ Այդ գումարից ազգային երկսեռ վարժարանների վրա ծախսվում էր 1100 թուրքական ոսկի, Ազգային հիվանդանոցին հատկացվում էր 450 թուրքական ոսկի, առաջնորդարանի ծախսը կազմում էր 400 ոսկի, աղքատներին և անտերուհիներին բաժանվում էր 200 ոսկի։

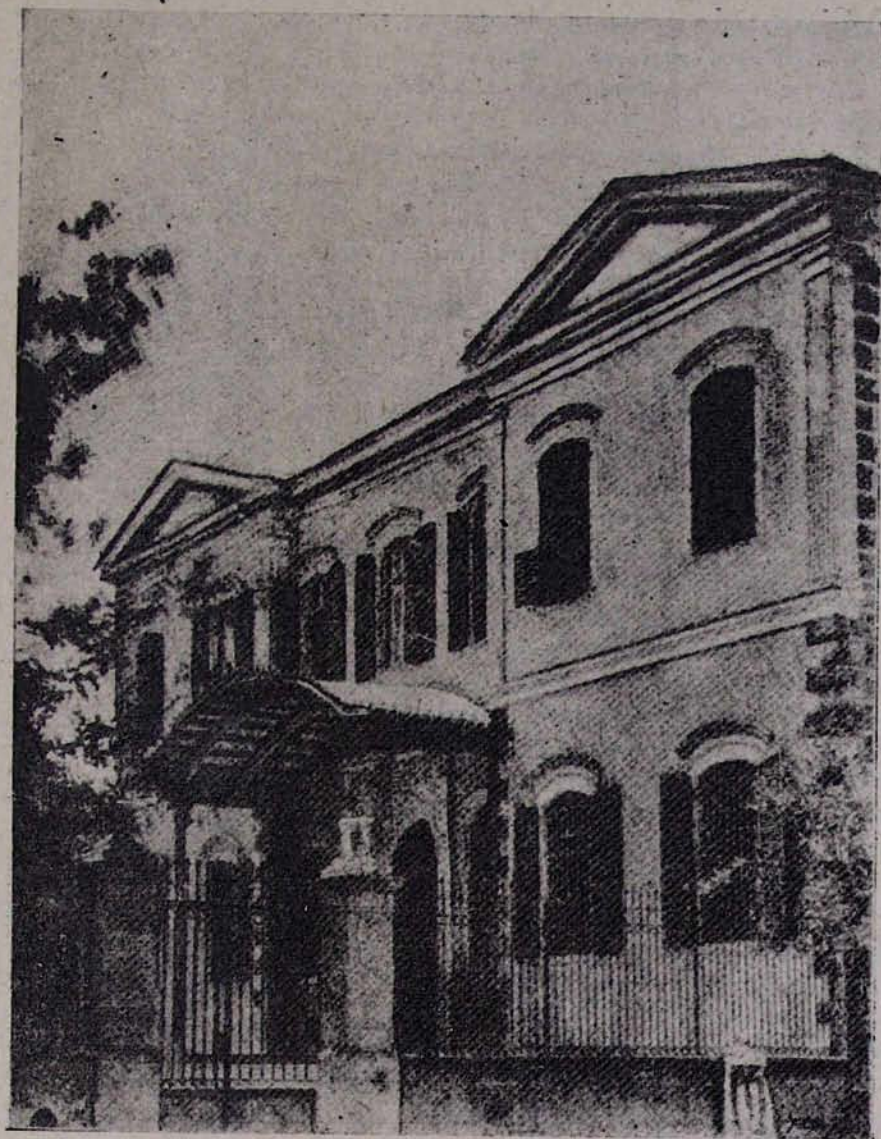
Զմյուռնիան արևմտահայ հոգևոր մշակույթի երկրորդ կարևոր կենտրոնն էր Թուրքիայում։ Այստեղ կային բազմաթիվ տպարաններ, որոնցից աչքի ընկնողներն էին՝ միսիոներականը՝ հիմնված 1833 թ., Մեսրոպյան վարժարանի տպարանը՝ 1840 թ., «Արշալույս Արարատյանինը»՝ 1840 թ., Տետեյանը՝ 1850 թ., Մամուրյան տպարանը՝ 1883 թ.։ Զմյուռնիայում էին հրատարակվում տարբեր ուղղութիւնների պատկանող «Արշալույս Արարատյան», «Արփի Արարատյան», «Մաղիկ», «Միութուն», «Դիմակ», «Գարուն Հայաստանի», «Իրավունք», «Արևելյան մամուլ», «Մետեորա» և այլ պարբերականներ։

Քաղաքը հայտնի էր իր կրթական հաստատութիւններով (Մեսրոպյան վարժարանը հիմնվեց դեռևս 1799 թ.), Մ. Մամուրյանի, Գր. Զիլինկիրյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Նուպարյանի, Գ. Կոստանդյանի և այլոց նման հասարակական-քաղաքական առաջավոր գործիչներով, գրողներով ու հրապարակախոսներով։

1801 թ. հիմնադրվեց և հետագայում Սպարթալյան եղբայրների միջոցներով ընդարձակվեց ս. Լուսավորչյան Ազգային հիվանդանոցը։ Հիվանդանոցն ուներ ծերանոց, հոգեբուժարան, որտեղ տարվա ընթացքում բուժվում էին շուրջ 800 հիվանդներ։

¹³⁷ Ս. Մ. Մոցիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 211։

¹³⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, մայիս, էջ 106—107։

Զմյուտեհայի Մեսրոպյան վարժարանի շենքը

Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչության կրթական գործով մտահոգվում էին մշակութային ընկերությունները, որոնք գնալով բազմաճյուղ էին:

Այդ ընկերություններից էին «Սյունյաց ընկերությունը» (1841—1860), «Արագածունյաց ընկերությունը» (1843—1846), «Հաշտենից միությունը» (1861—1862), «Աղքատասիրաց ընկերությունը» (1861—1894) և ուրիշներ: Սրանք բոլորն էլ մշակութային բնույթի լուսավորական հաստատություններ էին, որոնցում ընդգրկված էին նաև այնպիսի դեմոկրատ գործիչներ, որոնք երկնում էին ազատագրական պայքարի ծրագրեր:

Մ. Նալբանդյանի այցը Զմյուռնիա (1861) նոր մղում տվեց այդ շարժմանը: «Հաշտենից» ապա «Վասպուրական ընկերությունը», Ֆրանկ-մասոնական թիկնոց առած «Տիգրան» ժողովարանը, ինչպես և այլ ընկերություններ ընդհատակյա մղումներ ունեցան: «Զմյուռնահայք ունեցած են նաև Ազատ որմնադրական Ակումբ մը, Տիգրան անվամբ, հիմնված 1860 թվականներուն,— գրում է Մ. Մ. Մոցիկյանը,— որուն գոյության ու գործունեության վավերաթուղթերը ցարդ պահված կմնան Լոնտոնի Ազատ որմնադիրներու Մեծ օթեակի Մատենադարանին մեջ»¹³⁹:

Այսպիսով, Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը բազմաթիվ թելերով կապված էր հայ իրականությանը, իր առաջավոր զավակների բերանով արձագանքում էր ազատագրական շարժմանը:

Զմյուռնիայի տնտեսական կյանքի, առավել ևս հասարակական մտքի, գրական ու հրապարակախոսական շարժման մեծ վերելքը վերապահված էր 1860-ական թվականներին, որն համընկնում էր Զեյթունի ապստամբության, արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության համար ծավալված շարժմանը:

ՆիկոՄիդիական XIX դարի առաջին կեսին Նիկոմիդիայի գավառի ընդհանուր ազգաբնակչությունը 310 հազար էր¹⁴⁰, որից շուրջ 65 հազարը հայեր էին: Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին գավառի հայերի թիվը անցել էր 70 հազարից¹⁴¹:

Նիկոմիդիայի հայերը տեղաբաշխված էին գավառի բազմաթիվ կենտրոններում և բաղմաթիվ գյուղերում: Հայաբնակ քաղաքներն էին Իզմիրը, Ադաբազարը, Պարտիզակը, Օվաճըկը:

Գավառական կենտրոնը Իզմիրն էր, որտեղ 1840-ական թվականներին ապրում էր 12 հազար բնակիչ, այդ թվում՝ 6000 թուրք, 4500 հայ, 1250 հույն, 200 հրեա¹⁴²: Դարի երկրորդ կեսին հայերի թիվը հասել էր 8 հազարի¹⁴³:

Քաղաքի հայ համայնքը հիմնականում զբաղվում էր առևտրով, արհեստագործությամբ, մասամբ էլ երկրագործությամբ, հատկապես այգեգործությամբ: Առևտուրը իզմիրացու հիմնական զբաղմունքն էր: Թուրքիայով մեկ հայտնի առևտրական գերդաստաններն էին Պուլուկյանները, Մոսկոֆյանները, Պանիրճյանները, Նազարեթյանները: Սրանք գավառի արտագրանքը տե-

139 Մ. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 212:

140 Մինաս Գասապյան (Ֆարհատ), Հայերը Նիկոմիդիո գավառին մեջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 24:

141 Նույն տեղում, էջ 239: Տե՛ս Մ. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 477:

142 Մ. Գասապյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

143 Մ. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 468:

դափոխում ու վաճառում էին Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում, Մարմարայով կապված ծովային մայրուղիներին, Եվրոպայից ներմուծում էին արդյունաբերական ապրանքներ և վաճառական-գործակատարների միջոցով տարածում Ասիական Թուրքիայում, Արևմտյան Հայաստանում: Քաղաքի կենտրոնական քարակերտ երկու շուկաների տերն ու տնօրենը հայերն էին:

Իզմիտի հայերի 20 տոկոսն արհեստով էր զբաղվում¹⁴⁴: Նրանք օղեթորներ էին, գինեգործներ, երկաթագործներ, պայտառներ, ժամագործներ, ոսկերիչներ, Սուլթանական կառավարությունը հայ ամիրանների միջոցներով այստեղ կառուցել տվեց կայսերական գործարաններ, որոնք առաջիններից էին ողջ Թուրքիայում: 1836 թ. Իզմիտում կառուցվեց կայսերական մահուդի գործարանը: Դրան հետևեց Հրեքեյի շուկայի խոշոր գործարանի հիմնադրումը 1844 թ.: Այն, հումքն ստանալով առաջինից, թուրքական բանակի համար ըզզեստներ էր կարում¹⁴⁵: Գործարանները շուտով վերակառուցվեցին և ընդարձակվեցին, այնտեղ տեղադրելով անգլիական մեքենաներ և Մեծ Բրիտանիայից հրավիրելով գործարկող ինժեներներ: Չուխայի գործարանը փակվեց 1853 թ., իսկ մահուդի գործարանն իր գոյությունը շարունակեց շուրջ կես դար: Մեծ համբավ ուներ Նիկոմիդիայի ֆեսխանեն¹⁴⁶:

Նիկոմիդիան ուներ հայկական ութ դպրոց, որոնցից Ազգային մեծ վարժարանը միջնակարգ կրթություն էր տալիս: Քաղաքում հիմնված էր «Ասքանազյան ընկերությունը»: Մշակութային այդ հիմնարկությունը պահվում էր «երեկի հայերի» նպաստավորությամբ, բացել էր ճոխ գրադարան և դրան կից նաև ընթերցասրահ, ուր կիրականօրյա հավաքույթներ էին լինում, ինչպես նաև թուրքախոս մեծահասակները հայերեն էին սովորում: Իզմիտում «տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են «Սուրհանդակ», «Հայրենասեր», «Բյուրեհիս», «Երկիր» պարբերականները, ընդմիջումներով իրար հերթափոխել են երկու տպարան: Այստեղ տպագրվում էին քաղաքին ու գավառին անհրաժեշտ դասագրքեր, եվրոպական գրողների գործերի թարգմանություններ:

Նիկոմիդիայի երկրորդ խոշոր հայաքաղաքը Պարտիզակն էր (Բախչեղիլը): Այն հիմնվել է դեռևս XVI դարում, Սեբաստիայի գավառի Պարտիզակ գյուղից եկած հայ գաղթականների ջանքերով: XIX դարի կեսերին քաղաքն ուներ 16—17 հազար բնակիչ՝ բոլորն էլ բացառապես հայեր: Մինչև XX դարասկիզբը Պարտիզակը ոչ միայն պահեց իր հայկական դիմապատկերը, այլև շրջակայքից թուրք պաշտոնյաներ¹⁴⁷: Վախենալով հայերի ըմբոստ բնավորությունից, թուրքերը չպնդեցին քաղաքում պաշտոնավարելու խնդրում: Նրանք բավարարվեցին միայն պետական հարկերի գանձումով:

Տակավին 1840-ական թվականներին Պարտիզակում գործում էին վաճառականական ընկերություններ, մետաքսի և շիբի գործարաններ: Այստեղ

144 Մ. Գասպյան, նշվ. աշխ., էջ 178:

145 «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1847, սեպտեմբեր 13:

146 Նեբես Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

147 Ս. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 467—470:

կար հայկական շորս դպրոց: Սրանցից ամերիկյան միսիոներների հիմնած վարժարանը միջնակարգ կրթական հաստատություն էր: Պարտիզակցի հայտնի մտավորականներն էին Հովհաննես Մկրյանը, Գևորգ Մեսրոպը, Թորգոմ Գուշակյանը, Մինաս Գասապյանը, Մ. Պոտուրյանը և այլք: Քաղաքը մեծ համբավ էր վայելում իր գեղեցիկ դիրքով: Դրա համար այն մի տեսակ ստեղծագործելու հանգստավայր էր ծառայում և՛ Կ. Պոլսի, և՛ Ջմյուռնիայի հայ մտավորականության համար:

Սաքարիա գետի սփին փռված էր գավառի քաղաքներից մեկը՝ Աղաբազարը¹⁴⁸: Քաղաքը հիմնադրել են Ակնից գաղթած հայերը XVI դարի սկզբներին, ապա այնտեղ էին եկել ատուրպատականցի և սյունեցի գաղթականներ: XIX դարի կեսին Աղաբազարն ուներ 25 հազար բնակիչ, որից 10256 հայ էին¹⁴⁹: Քաղաքում գործել են 5 դպրոց, իսկ ամերիկյան բողոքականների հիմնած Հայուհյաց դպրոցը միջնակարգ կրթություն էր տալիս գավառից հավաքված հայ օրիորդներին և նշանավոր էր ողջ Թուրքիայում: Հակոբ Սարգսյանի խմբագրությամբ Աղաբազարում հրատարակվում էր նիկոմիդիայից տեղափոխված «Բյութանիա» տասնօրյա հանդեսը:

Աղաբազարցիները, երկրագործությունից բացի, զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Քաղաքի առևտուրն ու արհեստագործությունը ամբողջովին հայերին էր պատկանում: Այնտեղ զարգացած էր մետաքսագործությունը, տարեկան արտահանվում էր «28 հազար օգգա մետաքս»¹⁵⁰:

Օվաճըկ ավանը փռված էր. ս. Նդիա լեռան ստորոտում, Քելեզ գետահովտում, զուտ հայաբնակ էր, ուներ 4000 բնակչություն: Այս գեղեցիկ ավանը հիմնել էին ակնցի հայերը, համալրվելով Կարինից ու Սեբաստիայից եկած գաղթականներով: Քաղաքն ուներ Վարդուհյան ազգային վարժարան, երեք եկեղեցի, որոնցից ճարտարապետական հոյակապ կոթող սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցվել է 1851 թ.: Աղավնի Զաքարյան արքեպիսկոպոսի ջանքերով:

Օվաճըկում լույս է տեսել «Քնարիկ» անունով թերթը: Այն ազատագրական պայքարի կոչեր է արել: Քաղաքն իր ըմբոստ քաջերով մասնակցել է շերտապատի թուրք և թուրք հրոսակների դեմ մղվող հայապաշտպան կռիվներին և կոչվել նիկոմիդիայի Զեյթուն:

Նիկոմիդիայի մշակութային կարևոր կենտրոններից էր հայկական Արմաշ գյուղը: Գյուղը հնում հունաբնակ էր, հրդեհի պատճառով լրիվ ավերված և վերաշինված XVI դարում մարաշցի և սեբաստացի հայերի ջանքերով: Գյուղի անունը սկզբում Մարաշ էր, ապա դարձավ Արմաշ և նույն անունը տրվեց նաև Զարխափան ս. Աստվածածնա վանքին, որտեղ և հետագայում հիմնադրվեց Դպրեվանքը: Զարխափանը եթե սկզբում սոսկ ուխտատեղի էր հիվանդ և հավատացյալ այցելուների համար, ապա նոր պատմաշրջանում դառնում է տոնավաճառների կենտրոն, ուր Կ. Պոլսից և Թուրքիայի շատ գավառներից գալիս էին առևտրականներ, արհեստագործ նորարարներ՝ իրենց ստեղծած արհեստի նմուշները ցուցադրելու, առևտրական գործարքներ կնքելու:

148 Ս. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 82—85:

149 Միճաս Գասապյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

150 Ներսես Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

Արմաշի վանքը հիմնադրվել է 1610 թվականին, 1687 թվականին Արմաշը դառնում է առաջնորդանիստ, իսկ 1797 թվականին վանքը վերակառուցվում է: 1804 թվականին Չաքըր Հասան բռնապետն այրում է վանքը, իսկ վանականներին հալածելով զրոյում է Արմաշից: 1825 թվականին Արմաշը վերակառուցվում է, ապա հիմնադրվում է Դպրեմանքը, որը ուներ տպարան, դպրոց և հրատարակում էր բազմաթիվ գրքեր: 1864—1878 թթ. Արմաշում լույս էր տեսնում աղգային, կրոնական, բարոյական և իմաստասիրական «Հույս» հանդեսը՝ սկզբնական շրջանում հորեն Աշըգյանի խմբագրությամբ: Արմաշը դարձավ հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկը՝ տալով եկեղեցական ու քաղաքական գործիչներ, կաթողիկոսներ ու պատրիարքներ, հրապարակախոսներ և գրողներ:

Նիկոմիդիայի գավառում կային նաև հայաշատ գյուղեր: Քուրդերենում ապրում էին 8 հազար հայեր, որոնք շատ ըմբոստ էին, բռնավոր թուրքերի հետ միշտ կռիվներ էին մղում: Ունեին երկու դպրոց: Օրթագյուղը (Միջագյուղն) ուներ 1500 հայեր, մի եկեղեցի, Սահակ-Մեսրոպ անվամբ դպրոց, իսկ հայկական Ասլանբեկ գյուղը՝ 4000 հայ բնակիչ, որոնք գաղթել էին Պարսկաստանից: Գեյվե գավառակում ապրում էին 15000 հայեր, համանուն գյուղում՝ 1500 հայ: Խասկալը 1000 բնակիչ ունեցող հայկական գյուղ էր: Արմաշ գյուղը ուներ 1500 հայ բնակիչ: Այսպիսով, քաղաքներից բացի, Նիկոմիդիայում ապրում էին գյուղաբնակ հայեր, որոնք ենթարկվում էին սոցիալ-քաղաքական այն անտանելի ճնշմանը, ինչը բաժին էր ընկնում արևմտահայ մյուս գավառներին:

ՏՐԱՊԵԶՈՆ: Պատմական Պոնտոսի տարածքում գտնվող՝ Հայաստանի մի շարք գավառներն ընդգրկող Տրապիզոնի վիլայեթում շատ վաղուց էին բնակություն հաստատել հայերը: Նահանգը բաժանված էր Տրապիզոնի, Լադիստանի, Զանիկի, Գյումուշխանեի և Շապին-Կարահիսարի սանջակների¹⁵¹: Տրապիզոնի մեջ էին մտնում Համշենը, Սև Գետի հովտաշեն գյուղերը, որոնց բնակչության մեծ մասը մինչև XVIII դարի կեսերը կազմում էին հայերը: XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբներին մահմեդական կրոնավորները, «մուլեռանդ ամբոխի» բռնադատությամբ, այդ գյուղերի և ծոմուրայի գավառի հաղարավոր հայ բնակիչների¹⁵² թուրքացրին, դրանով իսկ փոխելով նահանգի բնակչության ազգային պատկերը:

XIX դարի հրորդ քառորդին Տրապիզոնի ամբողջ վիլայեթում բնակվում էին շուրջ 50 հազար հայ տեղաբնիկներ¹⁵³ և 10 հազարի հասնող պանդուխտներ: Սրանք գալիս էին ծովամերձ քաղաքներում աշխատելու, ոմանք տարիներ հետո վերադառնում էին Հայաստան, ոմանք էլ մեկընդմիշտ մնում պանդխտավայրերում:

Տրապիզոնի նահանգի հայաշատ և գլխավոր քաղաքներն էին Տրապիզոնը, Սամսոնը, Օրդուն, Գյումուշխանեն: Տրապիզոն քաղաքում ապրում էին շուրջ 15 հազար հայեր, որոնց թիվը գնալով մեծացավ 60-ական թվականնե-

151 ՍՄՇՄ ԿՊՈՊԱ, ֆ. 1300, ց. 18, գ. 63, ք. 84—85:

152 Հովսեփոս Տաշյան, Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 30—35:

153 «Զիթենի», գրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1915, էջ 300:

րին՝ Կարինից, Կեսարիայից, Կյուրինից գաղթողների հաշվին։ Նավահանգիստային այդ քաղաքը տարանցիկ առևտրի կենտրոն էր, որն իր շուրջն էր համախմբել Արևմտյան Հայաստանից Ռուսաստանի և Արևմտյան Նվրոպայի հետ առևտրական կապեր ունեցող հայ վաճառականներին։

Ալքի ընկնող վաճառականներն էին Արապյան Պողոսը, Մառանյանները, Քահմազյանը, Մինասյանը, Ազնավուրյան եղբայրները և ուրիշներ¹⁵⁴։

Տրապիզոնի արհեստավորական դասը կազմում էին հայերը, հույները և լազերը։ Նրանք ունեին միություններ, որոնց մեջ համախմբված էին նաև առևտրականները։ 1835—1836 թթ. Մահմուդ II-ը հրապարակում է Տրապիզոնի էսնաֆությունների կանոնադրությունը և սահմանում նրանց արտադրանքի ու վաճառելիք ապրանքների սակագինը¹⁵⁵։ XIX դարի երկրորդ կեսից հայ արհեստավորները զնալով տնտեսապես քայքայվում են և վերածվում օրավարձու բանվորների աշխատելով նավահանգստներում և ծխախոտի պլանտացիաներում։

Մանր էր Տրապիզոնի բանվորի և պանդուխտ օրամշակի վիճակը։ Նրանք աշխատում էին 14—16 ժամ, օրական ստանալով 20—30 փարա, գիշերում էին բաց երկնքի տակ¹⁵⁶։

Տրապիզոնում գործում էր մի տպարան, ուր տարբեր տարիների, իրար հաջորդելով կամ զուգահեռաբար տպագրվում էին «Նարիսխ», «Գեղջուկ», «Մոծակ», «Պոնտոս» և «Բժիշկ» պարբերականները։ Հայկական հինգ հիկեղեցիներին կից գործում էին դպրոցներ, որոնք պահվում էին վանքապատկան կալվածքներից ստացված եկամուտների հաշվին։ Քաղաքի հայերը կազմակերպել էին «Քատերական ընկերություն» և հայերենով բեմադրում էին հույն ողբերգակների, ինչպես նաև Շեքսպիրի, Մոլիերի գործերը։

Սամսոնի բնակիչները 40 հազար էին, այդ թվում թուրքեր, հույներ, լազեր և մոտ 10 հազար հայեր¹⁵⁷։ Քաղաքի հարստությունը Պաֆրայից ստացված բարձրորակ, բազմատեսակ և Արևելքում ու Արևմտյան Նվրոպայում հայտնի ծխախոտն էր¹⁵⁸, փայտից պատրաստված նուրբ կահ-կարասիները։

Հայերը զբաղվում էին նաև երկրագործությամբ։ Մխախոտի արտադրության և արտահանման մենաշնորհը մինչև Ղրիմի պատերազմն ու թուրքիայի կիսագաղութացումը գտնվում էր հայերի ձեռքում։ Քաղաքամերձ Չարշամբա ավանում ապրում էին 3 հազար հայեր, որոնք տնտեսապես կապված էին Սամսոնի հետ, նրան մատակարարում էին մրգեր և բանջարեղեն։

Գյումուշխանեն փոքրիկ, գեղեցիկ քաղաք էր՝ 8 հազար բնակիչներով, որոնց մեծ մասը աշխատում էր հանքախորշերում։ Հայերի թիվը 2500-ից չէր անցնում։ Նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, ունեին մեկ եկեղեցի և Մեսրոպյան տարրական դպրոց¹⁵⁹։

154 Ս. Մացիկյան, նշվ. աշխ., էջ 775—776։

155 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, Բուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավ. 94։

156 «Մշակ», 1872, № 14։

157 Ս. Մացիկյան, նշվ. աշխ., էջ 623—624։

158 Բաբունյան պեյի Ֆերուհյան, Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամիր տեան 1847, Արմաշ, 1876, էջ 3։

159 Ս. Մացիկյան, նշվ. աշխ., էջ 346—347։

Շապին-Կարահիսարը կամ Նիկոպոլիսն այս տասնամյակներին մերթմտցվում էր Սեբաստիայի, մերթ Տրապիզոնի վիլայեթի մեջ: 20 հազար բնակչությունից 13 հազարը հայեր էին, իսկ ընդհանուր սանջակի 80 հազար բնակիչներից 25 հազարը՝ հայ տեղաբնիկներ: Երկրագործ, արհեստավոր ու առևտրական կարահիսարցիներն նաև լավ կովոդ էր, ըմբոստ, ուղղամիտ ու անզիջում բնավորությամբ: Այստեղ էր ապրում Օզանյան արհեստավորական գերդաստանը, որտեղ և 1865 թ. ծնվեց ապագա զորավար Անդրանիկը:

Թրիեբոլու քաղաքի 9200 թուրքերի, հույների, լազերի կողքին առանձին թաղամասում ապրում էին 800 հայեր, որոնք ունեին իրենց դպրոցը, եկեղեցին:

Սև ծովի հարավային ափին փոխած էր նավահանգստային Օրդու, նախկինում Բոթիյորան քաղաքը: Օրդուն ուներ 20 հազար բնակչություն. հայերը կազմում էին մոտ 5 հազար¹⁶⁰: Նրանք զբաղվում էին առևտրով, արհեստագործությամբ և ունեին սեղանավորներ, որոնց մեջ ամենահարուստը Նրանոս աղան էր: Վերջինս կապալով էր վերցնում կազիստանի հարկահավաքման իրավունքը: Հայերը քաղաքում ունեին երկու եկեղեցի, Մովսիսյան վարժարանը՝ 600 սաներով և Աղգային դպրոցը՝ 150 աշակերտներով:

Թուրքերենով հրատարակվում էր «Գյուզել Օրդու» պարբերականը: Քաղաքի շրջակայքում՝ նույնանուն կազայի մեջ էին մտնում 48 գյուղեր, մասամբ հայկական, հիմնականում թուրք և հույն բնակչությամբ:

Անկյուրիա (էնկյուրի—Գաղատիա, այժմ Անկարա) քաղաքը XIX դարի կեսերին ուներ 30 հազար բնակիչ: Պարսկաստանից գաղթած և հետագայում այլևայլ տեղերից այստեղ հավաքված հայկական համայնքի թիվը հասնում էր 3 հազարի, որոնք պահում էին անգորական երկարամաղ այծեր. այդ ցեղատեսակը Ֆրանսիայում տարածողներից առաջիններից եղան հայերը¹⁶¹: Անկարան հայկական համանուն առաջնորդության կենտրոնն էր: Այստեղ գործում էին հայկական երեք դպրոց, մշակութային ընկերությունը: Այդ քաղաքը տվել է այնպիսի խոշոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Աբրահամ Անկյուրացին, Պետրոս Աղամյանը, Մաղաբիա Օրմանյանը և ուրիշներ:

Շուրջ 60 հազարանոց Ադրիանապոլիս (էդիրնե) քաղաքում Պարսկաստանից, Կեսարիայից և Հայաստանից գաղթած հայերը XIX դարում կազմեցին 5 հազարի հասնող հայկական համայնք, հիմնեցին Թորգոմյան, Արշակունյան և Հռիփսիմյան վարժարանները, «Ի սերն Հիսուսի աղքատացելուն» բարեգործական ընկերությունը: Ադրիանապոլսից են Հակոբ Պարոնյանը, Սարգիս և Պողոս Ադրիանապոլսեցի պատրիարքները:

Ռոդոստո-Թեբրիդաղ քաղաքը գտնվում էր Մարմարա ծովի եվրոպական ափին, բնակչությունը հասնում էր 25 հազարի: Հայերն այստեղ հաստատվել են դեռևս 1606—1607 թթ., գաղթելով Ակնից, Կամախից, Երիզայից: 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ռոդոսացի հայերը մեծ օգնություն ցույց տվեցին ռուսական բանակին, և երբ Ռոդոստոն Ադրիանապոլսի պայմանագրով վերադարձվեց Օսմանյան կայսրությանը, այնտեղ ապ-

160 Ս. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 811—812:

161 Նույն տեղում, էջ 219—221:

րող հայերի մեծ մասը գաղթեց Արևելյան Հայաստան։ Դարի երկրորդ կեսին 30 հազար բնակիչ ունեցող քաղաքում 10 հազարը հայերն էին¹⁶²։ Նրանք Ռոդոստոյում ունեին երեք թաղամաս, երեք եկեղեցի, երեք դպրոց։ Երկրագործությունից՝ հատկապես հանրահայտ ռոդոստյան ձմերուկ աճեցնելուց զատ, նրանք լավ վաճառականներ էին, հմուտ արհեստագործներ¹⁶³։

Այսպիսով, Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից բացի Թուրքիայի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում ապրում էին հայեր, որոնց ընդհանուր թիվը XIX դարի կեսերին անցնում էր 100 հազարից։ Անակնկալներն անպակաս էին հայկական գերդաստանների ոչնչացման, հարուստների ունեզրկման, արտաքսման համար։ Կոտորածների ու բռնազաղթների հետ միասին Թուրքիայում անխնայորեն տարվում էր նաև հայ բնակչության մահմեդականացում, որը և պատճառներից մեկն էր նրա թվի նվազեցման։

ԵՐՈՒՍԱԼԱՅԻՄ։ Օսմանյան թուրքերը 1517 թ. նվաճեցին Երուսաղեմը։ 1799 թ. Նապոլեոն Բոնապարտը ջարդեց թուրքական բանակը և տիրեց Երուսաղեմին։ Սակայն այդ երկար շտեկից Քիչ անց կրկին Երուսաղեմը վերադարձվեց Թուրքիային և թուրք-եգիպտական պատերազմների կռիվախնձոր դարձած «սրբազան քաղաքը» մնաց սուլթաններին մինչև առաջին աշխարհամարտը։

Երուսաղեմ քաղաքի ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 50—55 հազարի։ Այնտեղ ապրում էին թուրքեր, հրեաներ, արաբներ, հույներ, ասորիներ, հայեր, ռուսներ։ Հայերը, հետագայում պակասելով, կորցնելով շրջակայքում ու դրսում ունեցած վանքապատկան կալվածքների մեծ մասը, XIX դարի կեսերին փոքր թիվ էին կազմում։ Կ. Մարքսը 1854 թ. Երուսաղեմի հայերի թիվը¹⁶⁴ հաշվում է 350, որոնք կամ միաբանության անդամներն էին, կամ նրան սպասարկող անձնակազմը։

Հայկական թաղամասում ապրող տեղացի աշխարհական հայերը, գերազանցապես թուրքախոս և արաբախոս լինելով, պարապում էին առևտրով¹⁶⁵ և պաշտոնավարությամբ, ոմանք էլ տիրապետելով մի քանի լեզվի, ուղեկցի և լացատրողի դեր էին կատարում աշխարհի տարբեր մասերից քաղաք ժամանող ուխտավորների համար։ Այնտեղ հավաքված հիվանդները, ծերերն ու հաշմանդամները ապրում էին միաբանության հաշվին։

Երուսաղեմը, սակայն, արևմտահայ կյանքում հայտնի էր հայկական հոգևոր միաբանությամբ՝ կենտրոն ունենալով Սիոն լեռան վրա կառուցված Սրբոց Հակոբյանց վանքը։ Միաբանությունն ուներ հոգևոր պետ՝ պատրիարք, որն ընտրովի էր և ընտրությանը մասնակցում էին միաբանության անդամ բարձրատիճան հոգևորականները՝ նրան օժտելով գործելու լայն հնարավորություններով։

Ս. Հակոբյանց վանքը վաղուց տեր էր դարձել քաղաքում և շրջակայքում եղած հողային կալվածքների, որոնցից և գոյանում էր միաբանության և կամտի մի մասը։ Սակայն դրամ հավաքելու և հարստանալու ամենադյուրին միջոցը «Քրիստոսի գերեզմանին» տիրելու իրավունքն էր, քանի որ

162 Ս. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 618։

163 Նույն տեղում, էջ 619։

164 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, стр. 171.

165 Ս. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 176—177։

ուխտավորների մեծ մասը գալիս էր այնտեղ և նվիրատվություններ անում։ Կ. Մարքսը գրում է, որ «...սուրբ վայրերին և տիրոջ գերեզմանին տիրելու համար մղվող պայքարին մասնակցում են լատինները, հայերը, հույները, հարեշները, ասորիները, ղպտիները, Այդ բոլոր տարբեր հավակնորդների միջև բախում առաջացավ։ Եվրոպական միապետները կրոնական այդ գոտությունների մեջ տեսնում էին Արևելքում իրենց ունենալիք ազդեցության հարցը»¹⁶⁶։

Երուսաղեմի շուրջը սրված հակասություններից ճարպկորեն օգտվում էր սուլթանական կառավարությունը, որը փոխեփոխ իրավացի էր ճանաչում լատիններին, հույներին, հայերին և բոլորից էլ փող էր վերցնում։ Թուրքերը լատիններին հաղիվ էին հանձնում վիճելի վայրերին տիրելու ֆերման, երբ հանդես էին գալիս հայերն ավելի լիքը քսակներով և ձեռք բերում հակառակ ֆերման։ Նույն ձևով էին վարվում նաև հույների նկատմամբ¹⁶⁷։ Այդ էր պատճառը, որ Երուսաղեմի հայկական միաբանությունը պատկանող 100 հազար ոսկու արժողությամբ կալվածքները մերթ Եւր մերթ տրվում էին հույներին, լատիններին, արաբներին, Թուրքական կառավարությունը դրանով ստիպում էր հայկական միաբանությունը մեծ գումարներ վճարել։

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքը ծանր օրեր ապրեց Դամասկոսի արաբ կառավարիչների վարած հարկային կողոպտչական քաղաքականության հետևանքով։ Դեռևս 1778 թ. Դամասկոսի Մեհմեդ փաշան, լսելով, որ Հովակիմ պատրիարքն իր դեմ բողոք է ուղարկել Կ. Պոլիս, զորքով մտնում է հայկական միաբանություն և 6 հազար դահեկան տուգանք վերցնելուց հետո միայն հեռանում։

Սակայն դրանով և սանջակիյե ու ավայիտ կոչվող պարտադիր հարկերի պանձումով չբավարարվելով, Մեհմեդ փաշան մեկ տարում Երուսաղեմի հայ համայնքից կորզում է 39525 դահեկան և մնում դժգոհ¹⁶⁸։ Սկսած 1800 թ. Պետրոս պատրիարքը տարեկան 4195,5 բուլպիե ոսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային, իսկ Մուհամեդ Ալիի կառավարության տասնամյակին անկանոն հարկատվության պատճառով Ս. Հակոբյանց վանքը տնտեսապես լրիվ քայքայվել էր, ընկել պարտքերի տակ։ Միաբանության նյութական սուղ վիճակը շարունակվում էր 1850-ական թթ. վերջերին, ուստի Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը 1860—1861 թթ. որոշում է մայրաքաղաքի յուրաքանչյուր հայից 5 ղուրուշ հարկ գանձել և տրամադրել Երուսաղեմին՝ նրան այդ վիճակից հանելու համար։

Երուսաղեմը հայ մշակույթի ակնառու կենտրոններից էր։ Ս. Հակոբյանց վանքն ուներ հարուստ թանգարան, մատենադարան, ուր մինչև օրս էլ պահպանվում են հազարավոր թանկարժեք ու հազվագյուտ ձեռագրեր, արխիվային փաստաթղթեր, թագավորական ու կաթողիկոսական գավազաններ, հայ ու օտար նկարիչների կտավների հավաքածուներ։ Տեղի վանական-գիտնականները սրբությամբ պահպանում էին պատմական այդ անգնահատելի գանձերը, միմասն էլ հետազոտում և հրատարակում։ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան-

166 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, стр. 170.

167 Տե՛ս նույն տեղում։

168 Տրգում Սավալանյանց, Պատմություն Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1931, հ. 2, էջ 302։

ներից հետո Երուսաղեմը դառնում է հայագիտական կարևոր կենտրոններից մեկը:

Երուսաղեմն ուներ ժառանգավորաց վարժարան: Այնտեղ սովորելու էին գալիս հայ պատանիները, հմտանում գրաբարի և արևելյան ու եվրոպական լեզվագիտության մեջ, դառնում կամ քարոզիչ միաբաններ, կամ զբաղվում հայագիտությամբ: 1833 թ. մշեցի Զաքարիա պատրիարքը հիմնեց Ս. Հակոբյանց վանքի տպարանը, ուր հրատարակվում էին հայագիտական հետազոտություններ, դասագրքեր, կրոնական քարոզարքեր: 1866 թ. Երուսաղեմում լույս է տեսնում ազգային, բանասիրական, պատրիարքության պաշտոնական հանդեսը՝ «Սիրոն» ամսագիրը, որն ընդմիջումներով հարատևում է մինչև մեր օրերը:

ԵԳԻՊՏՈՍ: Թուրքական տիրապետության տարիներին (1517—1801) Եգիպտոսն ապրեց իր պատմության ամենամռայլ ժամանակաշրջանը: Թուրք տիրակալների կեղեքումները մի կողմից, մամլուկների շրջանում ծայր առած ավատական երկպառակությունները մյուս կողմից, երկիրը հասցրին քայքայման եզրին:

Այդ ժամանակամիջոցում ծանր վիճակում էր նաև Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը: Երկրի քայքայված կացությունը, քրիստոնյաների նկատմամբ դուրսվում ունեցող անհանդուրժողականությունն իրենց բացասական ազդեցությունը գործեցին, Թե ինչքան անմխիթար վիճակում էր գտնվում Եգիպտահայությունը, կարելի է եզրակացնել հետևյալից. եթե 1615 թ., Սիմեոն Լեհացու Եգիպտոս այցելած ժամանակ, Կահիրեում եղել է 200 տուն հայ բնակչություն, ապա XIX դարի սկզբներին Ստեփանոս Գուվեր Ագոնցը Կահիրեում տեսել է ընդամենը 50—60 հայ ընտանիք¹⁶⁹:

Եգիպտոսում քաղաքական և տնտեսական նշանակալից վերափոխությունները կատարվեցին Մուհամեդ Ալիի կառավարության շրջանում (1805—1849): Ալեքանդրիայի և Կահիրեի իշխանությունների նպատակն էր թոթափել թուրքական լուծը, ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ պետականություն և Եգիպտոսին միացնել հարևան արաբական երկրները: Նրա այս ձգտումները լիովին համապատասխանում էին Եգիպտոսի կալվածատիրական ազնվականության և կոմպրադորական բուրժուազիայի շահերին¹⁷⁰:

Մուհամեդ Ալին, իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, լայն ասպարեզ տվեց հայ արդյունաբերողներին, առևտրականներին և արհեստավորությանը: Եգիպտական իշխանություններն ավելի վստահությամբ էին վերաբերվում հայ գաղթականներին, որովհետև նրանք քաղաքականապես ավելի հավատարիմ էին Եգիպտոսին, լավ գիտեին արևելյան լեզուները և ծանոթ էին տեղական սովորույթներին:

XIX դարի երեսնական թվականներին Եգիպտոսում ապրող հայերի թիվը շատ փոքր էր, ընդամենը երկու հազար հոգի¹⁷¹: Սակայն ստեղծված նպաս-

169 Ս. Գ. Ագոնց, Աշխարհագրություն շորից մասանց աշխարհի, հատ. Գ, Ափրիկե, 1802, էջ 54:

170 «Новая история стран зарубежного Востока», т. I, М., 1952, стр. 338—339.

171 A. B. Clot, Aperçu général sur l'Egypte, Fr 111:

տավոր պայմաններում եգիպտահայության թիվը գնալով մեծանում է: Մինչև ութսունական թվականներն այն ավելանում է երեք անգամ՝ հասնելով շուրջ վեց հազարի¹⁷²:

Հայերը եգիպտոս էին գաղթում գլխավորապես Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից, Տիգրանակերտից, Արարկիից, Կեսարիայից և Արևմտյան Հայաստանի զանազան գավառներից:

Մինչև XIX դարի սկզբները եգիպտահայերը հիմնականում կենտրոնացած էին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Մուհամեդ Ալիի գահակալության շրջանում, երբ մեծանում է գաղթավայրը, հայերն սկսում են բնակություն հաստատել եգիպտոսի այլ քաղաքներում և ավաններում՝ Զակազիկում, Թանտայում, Բենի-Ադիում, Քաֆր-Զիարեթում և Սուեզում:

Եգիպտահայ բնակչության սոցիալական կազմը XIX դարում, նախորդ դարերի համեմատությամբ, առանձնապես մեծ փոփոխությունների չէր ենթարկվում: Եգիպտահայ բնակչության կազմում մենք տեսնում ենք դարձյալ հայ մեծահարուստների՝ պետական բարձր պաշտոններ ստանձնած աղաների, առևտրական խոշոր գործարքների կատարող խոջանների, հասարակական նոր ասպարեզ մտած արդյունաբերողների, իսկ մյուս կողմում՝ իրենց գոյությունը չարքաշ աշխատանքով պահպանող արհեստավորների: Կային նաև արդյունագործական ձեռնարկություններում աշխատող ոչ քիչ թվով բանվորներ:

Եգիպտոսի հայ բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ ուշագրքում տեղեկություն է հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդ Ժորժ Սանդիսը՝ Վահիրեում ապրող հայերը, — գրում է նա, — ամենից աղքատներն են և ամենից պատվավորները. նրանք չարքաշ աշխատում են և համեստ ապրում»¹⁷³:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի ամենից արտոնյալ խավը վաճառականներն էին: Նրանք մեծ մասը կապված էր ասիական և եվրոպական շուկաների հետ: Մի շարք հայ վաճառականներ առաջ էին քաշվել բարձր պաշտոնների ներքին և արտաքին առևտրի բնագավառներում՝ կատարելով պետության հատուկ հանձնարարությունները: Նրանցից ոմանք դարձել էին Մուհամեդ Ալիի խորհրդատուները և գործակիցները առևտրի ասպարեզում: Եգիպտոսի արտաքին առևտրի մեջ սկսում են ներգրավվել ոչ միայն եգիպտահայ վաճառականները, այլև Թուրքիայի և եվրոպական երկրների աչքի ընկնող հայ առևտրականներն ու արդյունաբերողները: «Հայերը, — գրում է Ժամանակակից պատմաբան Ջաբարտին, — Մուհամեդ Ալիի մոտիկ կանգնած մարդիկ են, նրա շահրեկները առևտրի բոլոր բնագավառներում, նրանք ամենահեղինակավոր մարդիկն են և նրա խորհրդականները»¹⁷⁴:

Եգիպտահայ վաճառականներն աշխույժ գործունեություն էին ծավալել ոչ միայն առևտրի ասպարեզում, այլև արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնելու ուղղությամբ: XIX դարի առաջին կեսում Վերին և Ներքին եգիպտո-

¹⁷² «Արմենիա», 1886, № 63:

¹⁷³ George Sandys, Relation of Journey..., 4. II, էջ 122.

¹⁷⁴ Абд ар-Рахман ал-Джабарти, Египет под властью Мухаммеда Али, М., 1962, стр. 610.

սում հիմնվում են ավելի քան երեսուն արդյունաբերական ձեռնարկություններ (մետաղամշակման, հյուսվածքեղենի, լաքի և այլն), որոնց գործուն մասնակցություն են ունեցել եգիպտահայ մեծահարուստ վաճառականները:

Եգիպտահայ համայնքների մյուս ստվար խավը արհեստավորությունն էր: Միժ հույակ են ունեցել առանձնապես հայ ոսկերիչները, որոնք գալիս էին Պոլսից և հաստատվում Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում: Պալատական գրեթե բոլոր ոսկերչապետները հայեր են եղել: «Հայերը,— գրում է Գաբամաճյանը,— իբրև արհեստավոր, Եգիպտոսի մեջ առաջին տեղը կրճենն ոսկերչության մեջ, արդարև, հայ ոսկերիչները մասնավոր գաղութ մը ձևացուցած են իսան իսալիլի համբավավոր կեդրոնի մեջ և իրենց ճարտարվեստի բնտիր արտադրությունները իրավամբ գնահատված են ճաշակի բոլոր սիրահարներին»¹⁷⁵:

Ոսկերիչներից հետո, հայ արհեստավորության մեջ ստվար թիվ են կազմել յազմայի մասնագետները՝ գլխաշորի վրա ասեղնագործողները: XIX դարի 20—30-ական թվականներին միայն Կահիրեում հայկական տասը արհեստանոց է եղել, ուր աշխատել են հայ մասնագետ յազմալիները:

Եգիպտոսի հայ աշխատավորության մեջ զգալի թիվ են կազմել կոշկակարները: XIX դարում Եգիպտոսի գրեթե բոլոր կոշկակարները հայեր են եղել:

Մեծ համարում ասեղծած մյուս արհեստները, որոնք դարձյալ հայ արհեստավորության մենաշնորհն են եղել Եգիպտոսում, հանդիսացել են ասեղնագործությունը և դերձակությունը: XIX դարում Կ. Պոլսի հայկական ասեղնագործական վարժարանն ավարտած շատ կանայք տեղափոխվել են Եգիպտոս և այնտեղ հիմք դրել ասեղնագործությանը:

Եգիպտահայ բնակչության սոցիալական կազմում զգալի տեղ էր գրավում բանվորությունը: Նրանք աշխատում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններում, շինարարության մեջ և ագարակներում, Հայ բանվորությունը գտնվել է ընշագուրկ վիճակում և մեծ դժվարություններով է հայթայթել օրվա հացը, պահպանել իր ֆիզիկական գոյությունը:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը հնուց ի վեր տեղական իշխանությունների կողմից ճանաչվել է իբրև հոգևոր համայնք և օգտվել է մի շարք արտոնություններից: Թուրքական տիրապետության շրջանում գաղթավայրը ենթարկվել է Երուսաղեմի պատրիարքությանը և նրա կողմից նշանակված հոգևոր պետին: Աշխատավոր զանգվածները իրավասու չեն եղել մասնակցելու գաղթավայրի ներքին գործերի տնօրինմանը: Երուսաղեմից ուղարկված հոգևոր առաջնորդին՝ շրջապատել են տեղի ունեւորները, որոնք և ուղղություն են տվել նրա գործունեությանը¹⁷⁶:

1860 թ., երբ ընդունվեց Ազգային սահմանադրությունը, Եգիպտոսի թե-

175 Ս. Գաբամաճյան, Հայ տարրը Եգիպտոսի պետական, տնտեսական և առևտրական առարկաներում մեջ (Ս. Պարթևյանի «Եգիպտահայ տարեցույց», 1913, էջ 221—222):

176 Ա. Տեր-Հովհաննիսյան, Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղեմի, հատ. Բ, 1890, էջ 503—507:

մում, ինչպես և Պոլսի պատրիարքության մյուս թեմերում, պետք է անցկացվեին ընտրություններ: Սակայն այդ թույլ շտվին եգիպտահայ մեծահարուստները: Սկսած այդ թվականից եգիպտահայ համայնքներում ծավալվել է անհաշտ պայքար տեղի հայ վերնախավի և աշխատավորության միջև՝ թեմական և հոգաբարձուական իշխանությունների շուրջ: Տեղի վերնախավը, հենվելով եգիպտական կառավարության հովանավորության վրա, աշխատել է զրկել և սահմանափակել եգիպտահայ աշխատավորության իրավասությունը գաղթավայրի վարչական մարմիններում և հասարակական կազմակերպություններում: Այդ իսկ պատճառով էլ աշխատավորությունը համառ պայքար է տարել իր իրավունքները պաշտպանելու համար¹⁷⁷: Պայքարի արդյունքն եղել է այն, որ գաղթավայրի աշխատավորությունը հաջողվել է 1866 թ. հարկադրել կառավարությանը ընտրությունները անցկացնել Ազգային սահմանադրության համաձայն:

XVIII—XIX դարերում եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական և զինվորական աստիճաններում հայտնի են մի շարք ականավոր գործիչներ, մամլուկների մի շարք աչքի ընկնող անուններ: Մամլուկների զորամասերը, ինչպես հայտնի է, կազմվում էին կոիվների ժամանակ գերի վերցված և կամ արևելյան շուկաներում զնված մանկահասակ երեխաներից, որոնց բերում էին եգիպտոս, հատուկ զորանոցներում զինավարժություն էին սովորեցնում և նրանցով համալրում մամլուկական զորամասերը: Նրանց մեջ քիչ թիվ չէին կազմում և հայերը:

XVIII դարի վերջերում եգիպտոսի հայ աչքի ընկնող գործիչներից է եղել ծովակալ Նիկողայոսը, որն իր շուրջն է հավաքել եգիպտացի, հուլն, ասորի ու հայ ծովայինների և զորավիգ հանդիսացել եգիպտոսի պաշտպանությանը: Նիկողայոսը կազմակերպել է բավական ուժեղ նավատորմի՝ զինելով այն ժամանակի լավագույն հրանոթներով: Եգիպտական այս նավատորմի ղեկ էր, որ 1799 թվականին քաջաբար կռվեց Նապոլեոնի զորաբանակի դեմ: Հետագայում, երբ Ֆրանսիացիներին հաջողվեց գրավել եգիպտոսը, Նիկողայոսը բանտարկվեց Կահիրեի միջնաբերդում¹⁷⁸:

Հայ մամլուկներից ուշագրավ դեմք է Մելքում Ռուստամը: Սա դարաբաղցի առևտրականի զավակ էր, փոքր հասակում հափշտակվել էր և բերվել եգիպտոս: Այստեղ Մելքումը դառնում է աչքի ընկնող զինվորական գործիչ: 1798—1799 թթ. Նապոլեոնը, եգիպտոսում գտնված ժամանակ, Մելքումին վերցնում է իր շքախումբը՝ թույլ տալով կրել մամլուկական հագուստ: Հետագայում, Նապոլեոնի ասպարեզից հեռանալուց հետո, Մելքումը բնակություն է հաստատել Ֆրանսիայի Տուրտան քաղաքում և Ֆրանսիերեն հրատարակել իր հիշողությունները: Ի դեպ, Մելքումը եգիպտական բանակի աչքի ընկնող մամլուկ հայերից հականե-հանվաճե հիշատակում է 17 բարձրաստիճան զինվորականների՝ նշելով նրանցից յուրաքանչյուրի ծննդավայրը և ծննդյան թվականը:

¹⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», 1872, էջ 409:

¹⁷⁸ Գ. Մըսրյան, Հայազգի երեկիններ Ճաբարթի պատմագրքին մեջ («Սիոն», 1938, № 1, էջ 22—30):

XIX դարի առաջին կեսին Եգիպտոսում բարձր դիրքի հասած անձնավորություններից էր Պողոս Յուսուֆյանը։ Մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվելով Մուհամեդ Ալիի հետ և լինելով նրա խորհրդականը առևտրի ասպարեզում, նա սկզբում նշանակվել է արքունի թարգմանիչ, հետագայում մեծ վստահություն ձեռք բերելով, առաջ է քաշվել արտաքին գործերի և առևտրի տնօրենի պաշտոնին։ Շուտով նա դառնում է Մուհամեդ Ալիի անձնական խորհրդականը և իրավունք ստանում վարելու պետության բոլոր գործերը՝ փաստորեն դառնալով Եգիպտոսի վարչապետը։

Յուսուֆյանը մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել տեղի հայ համայնքի հետ։ Նրա շնորհիվ եգիպտահայ առաջնորդարանին շնորհվել են սրոշ արտոնություններ։

Եգիպտոսի կառավարության գլուխ անցնելուց հետո, Յուսուֆյանը հովանավորել է բազմաթիվ հայ գործիչների։

Նա դրական դեր է կատարել նաև հայ երիտասարդներին եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները կրթության ուղարկելու գործում։ Հայ երիտասարդները, Եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո, վերադառնում էին Եգիպտոս և մասնակցում հասարակական ու քաղաքական կյանքին։

Պողոս Յուսուֆյանից հետո նրա պաշտոնում նշանակվել է Արթին Չրաքյանը։ Նա Եգիպտոսից Եվրոպա սովորելու ուղարկված ուսանողների խմբից էր և մասնագիտացել էր տնտեսագիտության ու միջազգային իրավագիտության մեջ։ Վերադառնալով Եգիպտոս, 1844 թ. նա նշանակվում է միաժամանակ արտաքին գործերի և առևտրի տնօրեն, այդ պաշտոնում մնալով մինչև 1850 թվականը։ Արթին Չրաքյանի իրավասության սահմանները հետագայում ավելի են ընդարձակվում։ Նա ևս փաստորեն վարել է վարչապետի պաշտոնը և ունեցել գրեթե այն բոլոր իրավունքները, ինչ նրանից առաջ ունեւր Պողոս Յուսուֆյանը։ Նրա անվան հետ է կապված Եգիպտոսում առևտրի մենաշնորհի վերացումը, որով ստեղծվեց երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման հնարավորություն։ Նա է կարգ ու կանոն ստեղծել պետական գանձարանում, կարգավորել մաքսային անցագրերի վարչությունը և այլն։

Պողոս Յուսուֆյանի առաջ քաշած հայ երիտասարդներից է եղել նրա քեռորդիններից մեկը՝ Նուբարը, նախկին դարաբաղի ծնողների զավակ, որը ընակություն էր հաստատել Զմյուռնիայում։ Նուբարը գտնվել է Եվրոպա ուսանելու ուղարկված երիտասարդների խմբի մեջ և, վերադառնալուց հետո, արքունի դիվանատանը գրագիր է նշանակվել։ Մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ լինելով գահաժառանգ Իսմայիլի հետ, վերջինիս Եգիպտոսի փաշա դառնալուց հետո, նշանակվել է Եգիպտոսի արտաքին գործոց նախարար։ Այնուհետև նա վարել է այդ պաշտոնը մինչև 1878 թ., երբ նշանակվեց Եգիպտոսի վարչապետ։

Նուբարի առաջին գործերից մեկն է եղել Եգիպտոսի արդարադատության սիստեմում բարեփոխություններ մտցնելը։ Նա ստեղծեց խառը դատարաններ՝ աշխատելով չարաշահումների առաջն առնել։ Եգիպտոսի գլխավոր դատախազը, խոսելով Նուբար փաշայի կատարած բարեփոխությունների մասին,

հետևյալն է գրել. «Ոչ ոք չէ մոռացած և երբեք չպիտի մոռանա, որ ինքը եղավ և գիպատոսի մեջ դատական բարենորոգման գլխավոր հիմնադիրը»¹⁷⁹:

Մեծ աշխատանք է տարել Նուբարը Եգիպտոսում ջրանցքներ անցկացնելու և ոռոգվող հողերն ընդարձակելու ուղղությամբ: Եգիպտոսի հանրագումար շինարարության պաշտոնյա եղած ժամանակ նա մշակել է հողերի ոռոգման ընդարձակ մի ծրագիր և ձեռնարկել դրա իրականացումը: Նրա ջանքերով անց են կացվել մի քանի ջրանցքներ: Բեհերա նահանգի նշանավոր ջրանցքը, որ կառուցվել է Նուբարի նախաձեռնությամբ, կառավարության հատուկ հրամանով կոչվել է Նուբարի անունով: Մեծ է Նուբարի ծառայությունը նաև Եգիպտոսի քաղաքական անկախությունը պահպանելու և այն ամրացնելու ուղղությամբ:

Նուբարը կատարել է մի շարք բարեփոխություններ արաբ գյուղացու (ֆելլահի) դրության բարելավման ուղղությամբ: Այս գործում նա հանդիպել է տեղի ավատական շրջանների ուժեղ դիմադրությանը, սակայն արել է ամեն հնարավոր բան՝ սահմանափակելու նրանց կեղեքումները¹⁸⁰:

Նուբարին զբաղեցրել է նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը, հասարակական կյանքը, մշակույթի զարգացման խնդիրը, հայ երիտասարդությանը կրթության տալու անհրաժեշտությունը և այլն: Մի առիթով խոսելով ազգային ծագման մասին, նա հետևյալն է ասել. «Ես կյանքս նվիրեցի Եգիպտոսին, որովհետև բախտը իմ առջև այս գործս հանեց, հրապուրվեցա անկից և կապվեցա: Բայց օտար երկրի մեջ այդ գործունեությունս երբեք ինձի չմոռցուց, որ հայ մըն եմ»¹⁸¹:

Նուբարից բացի, արտաքին գործերի, առևտրի, լուսավորության և այլ նախարարություններ գլխավորել են Ստեփան Դեմեթրյանը, Տիգրան Ապրոնի, Առաքել Նուբարը և ուրիշներ: XIX դարի Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարների ցանկից երևում է, որ հարյուր տարվա ընթացքում հայ պաշտոնյաներն այդ նախարարության գլուխն են կանգնած եղել 64 տարի:

Եգիպտահայ մշակութային կյանքում ամենանշանակալից երևույթը հայկական դպրոցներն են, որոնք զգալի դեր են խաղացել գաղթավայրի երեխաների դաստիարակության գործում: Առաջին հայկական դպրոցը հիմնվել է Կահիրեում, 1828 թվականին՝ ակնցի բարերար Եղիազար Ամիրյանի կտակով: Այդ դպրոցը ի վիճակի չի եղել ընդգրկել գաղթօջախի բոլոր հայ երեխաներին: 1854 թ. բացվել է երկրորդ դպրոցը՝ վանեցի բարերար Կարապետ Գալստյանի նվիրատվությամբ: Այս դպրոցը կրել է Մովսես Խորենացու անունը:

Կահիրեի հայ համայնքի օրինակին է հետևել Ալեքսանդրիայի գաղթօջախը, որը 1851 թ.¹⁸² հիմնել է իր դպրոցը:

179 Վ. Զառդարյան, Հիշատակարան, հատ. 1, էջ 268—298:

180 Ա. Ալպոլադյան, ԱՄՀ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 83—95:

181 Ե. Աճեմյան, Հայազգի արտաքին գործոց նախարարները Եգիպտոսի մեջ (Աճեմյան, Եգիպտահայ տարեցույց, 1924, էջ 61—62):

182 Եգիպտահայ դպրոցների մասին տե՛ս Մ. Պետրոսյանի հոգվածը՝ «Հարյուրամյակ մը ազգային կրթությունը Գահիրեի մեջ» (Տարեգիրք «Արմավենի», 1937—1938, էջ 11—24):

Եզդիպատոսում շատ քիչ էր այն մտավորականների թիվը, որոնք տեղի հայկական դպրոցների սաներից չէին: Եզդիպատոսի հայկական դպրոցները խոշոր դեր են կատարել հայոց լեզվի պահպանման, հայ բնակչությանը համաձուլման վտանգից փրկելու գործում:

Հայկական առաջին տպարանը բացվել է 1865 թ. Կահիրեում՝ Աբրահամ Մուրադյանի ջանքերով, որը հրատարակել է «Արմավենի» կիսամսյա լրագիրը: Եզդիպատահայ այս առաջին լրագիրը երկար կյանք չի ունեցել. լույս է տեսել միայն երեք համար¹⁸³:

Եզդիպատոսի հայ գաղթավայրում հրատարակվող հայկական հաջորդ թերթը «Նեղոս»-ն է, որը լույս է տեսել Ղ. ք. Փափազյանի խմբագրությամբ: Այն նույնպես երկար կյանք չի ունեցել. մեղադրվելով թուրքական կառավարության դեմ հողվածներ տպագրելու մեջ, թերթը փակվել է, իսկ խմբագիրն աքսորվել:

Եզդիպատահայերից ոմանք գործուն մասնակցություն են ունեցել Եզդիպատոսում տպագրության և պարբերական մամուլի հրատարակման գործի կազմակերպմանը: Հայ խմբագիրների ձեռքով են հրատարակվել «Մարը», «Էլթի-ճարեթ», «Էլ զաման», «Էլ-Ֆիլահ» և այլ անուններով մի շարք թերթեր, արաբերեն, անգլերեն ու ֆրանսերեն ամսագրեր:

Հայերն իրենց ներդրումն ունեն նաև Եզդիպատոսի ճարտարապետության բնագավառում: Մուհամեդ Ալիի և նրա հաջորդի գահակալության տարիներին Կահիրեում կառուցված աչքի ընկնող շենքերի նախագծողների և կառուցողների մեծ մասը եղել են հայ ճարտարապետներ (Գևորգ Ռաֆայելյան, Զենոբ Միրամեթյան և ուրիշներ)¹⁸⁴:

Եզդիպատոսի կրթության, արվեստի և գիտության բնագավառներում մեծ հեղինակություն է համարվել Ծագոպ Արթինը: Նրա նախաձեռնությամբ է Կահիրեում հիմնվել արաբական արվեստի թանգարանը:

Եզդիպատահայ արվեստագետների մեջ աչքի ընկնող տեղ են գրավել նաև նկարիչները: Առանձին հայ նկարիչներ ժամանակին թողել են իրենց ստեղծագործություններից որոշ նմուշներ¹⁸⁵:

Եթովպիա: Եթովպիայի հայ գաղթավայրի պատմությունը փաստորեն սկսվում է XIX դարից, իսկ մինչ այդ բնակչությունն այնքան փոքրաքանակ է եղել և ցրված, որ հնարավոր չի եղել երկրում հայ հավաքական կյանք ըստեղծել: XIX դարի երկրորդ կեսին Եթովպիա են գալիս հայ գաղթականական նոր հոսանքներ, որոնք ստվարացնում են բնակչության թիվը և կազմակերպում գաղթավայրի հասարակական կյանքը: Հայ գաղթականությունը Եթովպիա է գալիս հիմնականում Թուրքիայից և բնակություն հաստատում

183 Վ. Զադարյան, Եզդիպատահայ լրագրության վաթսուամյակը (տե՛ս Ս. Պարբեյան, Եզդիպատահայ տարեցույց, 1913, էջ 73—77):

184 Կ. Պալյան, ճարտարապետությունը Եզդիպատոսի մեջ և հայ ճարտարապետների դերը (տե՛ս Ս. Պարբեյան, Եզդիպատահայ տարեցույց, 1913, էջ 112):

185 Տ. Տեմիրճյան, Հայ գեղարվեստն ու արվեստագետները Եզդիպատոսի մեջ (տե՛ս Ս. Պարբեյան, Եզդիպատահայ տարեցույց, 1913, էջ 246—261):

Ադիս-Աբեբայում ու նրա մերձակա շրջաններում: Եթովպիայի մայրաքաղաքը՝ Ադիս-Աբեբան դառնում է եթովպահայ գաղթօջախներից մեկը¹⁸⁶:

Եթովպացիներն արտակարգ սիրալիր ընդունելություն են ցույց տալիս հայ գաղթականությանը: Այն ժամանակ, երբ եվրոպացիների մոտքն արգելված էր Եթովպիա, հայերն ազատ ելևմուտ ունեին այնտեղ: Պատահել են դեպքեր, երբ եվրոպացիները Եթովպիա մտնելու թույլտվություն ստանալու համար հայ են ձևացել, փոխել են իրենց անունը և հագուստը: Հայերի նկատմամբ ցուցաբերվող այս սիրալիրությունը պետք է բացատրել նրանով, որ նրանք քաղաքական նպատակներ չեն ունեցել հյուրընկալվող երկրում, որպես դավանակից ժողովուրդներ եթովպացիներն ու հայը վաղուց են ճանաչել իրար և բարեկամական սերտ հարաբերությունների մեջ գտնվել դարեր շարունակ:

Ադիս-Աբեբայի ոռոսական դեսպանատան բժիշկը ցարական արքունիք ուղարկված մի զեկուցագրում հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդել հայ գաղթականների Եթովպիա գնալու մասին. «Երբ մի նոր գաղթական է պալիս, նրա առաջին գործը լինում է իր համար ապրուստի հարմարություններ գտնել. վերցնում է մի կտոր ամալի հող, որի վրա նա մի համեստ, բայց մաքուր բնակարան է կառուցում, հետո սկսում է, շուրջը ցանկապատելով, ծառեր տնկել կամ բանջարանոց մշակել, այնպես որ մի քանի ժամանակից հետո կտեսնեք, որ ամալի հողը դարձել է մի գեղեցիկ տեսարան ներկայացրնող վայր»¹⁸⁷:

Գաղթականության մեծ մասը եղել են արհեստավորներ և գյուղացիներ, որոնց ժամանումից հետո հիմնովին փոխվել է հայաբնակ գաղութի սոցիալական պատկերը: Եթե առաջ գաղթավայրի բնակչության հիմնական մասը կազմել են առևտրականները և պետական պաշտոնյաները, ապա այժմ դառնում են արհեստավորները և գյուղացիները:

Հայ արհեստավորներն աշխատել են արհեստի 28 զանազան ճյուղերում: Առանձնապես մեծ թիվ են կազմել ոսկերիչները, զինագործները և երկաթագործները: Երկար ժամանակ որոշ արհեստների մենաշնորհը գտնվել է նրանց ձեռքում:

«Արհեստների մեջ ավելի նշանակալից են հայերի մատուցած ծառայությունները: Նրանք եղել են Մենելիք թագավորի մոտ առաջին կատարելագործված արհեստների մասին գաղափար տվողները: Շատ անգամ նյութական վնաս կրելով, նրանք աշխատում են ցույց տալ իրենց ընդունակությունները»¹⁸⁸:

Հայ արհեստավորները շատ հաճախ վերցրել են եթովպացի աշակերտներ և սիրով սովորեցրել իրենց արհեստը: Բաթբաբան Հայկը այդ մասին հետևյալն է գրում. «Հայն ըլլալով մեծի մասամբ արհեստավոր և անմիջական շփման մեջ գտնվելով բնիկ տարրին հետ, անոր սովորեցուցած է իր արհեստը»:

186 Հ. Բաթբաբան, Արգի Եթովպիան և հայ գաղութը, Վենետիկ, 1930, էջ 165:

187 Գ. Աբարյան, Արեւելիայի հայ գաղթականությունը (տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 7, էջ 65):

188 Նույն տեղում:

որ, հասուցած է շատ մը արհեստավորներ և օգտակար հանդիսացած եթովպացիներուն յսկերչութեան, թիթեղագործութեան, կահույքագործութեան, գորգագործութեան և այլնի մեջ»¹⁸⁹։

Ծավալուն է եղել հասակապես հայ ռսկերիչների գործունեությունը, նրանց ջանքերով տասնյակ եթովպացիներ սովորել են ռսկերչություն և երկրով մեկ տարածել այդ արհեստը։

Եթովպահայ դաղթավայրի սոցիալական կազմում զգալի թիվ են կազմել հայ գյուղացիները։ Նրանք հաստատվել են զխավորապես քաղաքամերձ վայրերում և գյուղատնտեսական նոր գործիքների ու արհեստական պարարտացման կիրառումով օրինակ ծառայել տեղացիներին։

Եթովպիա են եկել նաև ճարտարապետներ, բժիշկներ, դեղագործներ, ատամնարուժներ և այլ մասնագետներ։ Քսան տարուց ավելի երկրի զխավոր ճարտարապետն է եղել Գրիգոր Հովյանը՝ Ֆրանսիայում, Բրազիլիայում և այլուր հայտնի մի մասնագետ։ Նրա կառուցած բազմաթիվ շինքերը, հատկապես առողջապահական հիմնարկները, մինչև այժմ էլ աչքի են ընկնում Եթովպիայի զանազան քաղաքներում։ Ավելի ուշ շրջանում ճանաչված ճարտարապետներից է եղել Մինաս Խերպիկյանը։ Նրա նախագծերով Եթովպիայի զանազան վայրերում կառուցվել են բազմաթիվ ճանապարհներ, կամուրջներ և այլ շինություններ։

Կարելի է նշել ոչ միայն հայ գյուղացիների, արհեստավորների և մասնագետների կարևոր գործունեությունը Եթովպիայի տնտեսական կյանքում, այլև կոլտուրական այն խոշոր դերը, որ կատարել են նրանք այդ երկրում։

Օգտվելով պետության առանձնաշնորհումից, հայ վաճառականներն իրենց ձեռքն են վերցրել երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը։ Քիչ չեն եղել նաև այնպիսի եթովպահայեր, որոնք մեծ ձեռներեցություն ցուցաբերելով, առաջ են քաշվել պետական պատասխանատու պաշտոնների։ Բավական է ասել, որ այնպիսի մի կարևոր պաշտոն, ինչպիսին արքունի զանձարանի վարչությունն է, գտնվել է հայերի ձեռքում։ Գանձապետի պաշտոնում իրար են հաջորդել Սելիֆ Ուստան, Հովհաննես Թովմաճյանը, Պողոս Թովմաճյանը և ուրիշներ։ XIX դարում եթովպական արքունիքում մեծ հեղինակություն և իրավունք ունեցող պաշտոնյաներից են եղել Նզիա Ննովը՝ արքունիքի թարգմանիչը և կայսեր խորհրդակաջը, Պետրոսը՝ եթովպական դեսպանը մի շարք երկրներում և ուրիշներ։ XIX դարի կեսերին Եթովպիայում գործել են նաև հայկական առևտրական տներ, որոնք իրենց մասնաճյուղերն են ունեցել ասիական և եվրոպական մի շարք քաղաքներում (Փարիզում, Լոնդոնում, Պոլսում և այլն)։

Հայ առևտրականները ներմուծում էին երկաթեղեն, զենք, զինամթերք, մետաքս, կոպար, բամբակեղեն, ապակեղեն, ներկեր, զանազան մեքենաներ, գործիքներ և այլն։ Արտահանում էին կաշի, մորթեղեն, սուրճ և այլ ապրանքներ։

Հատկապես մեծ էր հայ առևտրականների դերը զենքի և ռազմամթերքի

մատակարարման ասպարեզում: Տարիներ շարունակ հայերի ձեռքում էր գտնվում եթովպական բանակին զենքեր մատակարարելու գործը: Սկզբնական շրջանում հայ վաճառականները ներմուծված զենքը, ռազմամթերքը և մյուս ապրանքները փոխանակում էին փղոսկրի, մեղրամոմի և տեղական այլ ապրանքների հետ:

Երբ որոշ ռոմիացիներ առաջացան Ադիս-Աբեբայի հաղորդակցության և մատակարարման գործում, հայ վաճառականներն առաջիններից եղան, որ կարողացան հատորեն կազմակերպել ապրանքների փոխադրումը Ադիս-Աբեբա-Դերեզավա-Ջիբութի գծով՝ անխափան կապ ստեղծելով երկրի կենտրոնի, Կարմիր ծովի և Ադենի ծոցի միջև: Այս ձեռներեցությունն էլ ավելի բարձրացրեց նրանց հեղինակությունը տեղացիների և կառավարության աչքում:

Անձնվեր և հավատարիմ ծառայության համար բազմաթիվ հայեր արժանացել են կառավարական բարձր շքանշանների և պարգևների, ծղել են հայեր, որոնք անգամ պարգևատրվել են «Սողոմոնյան շքանշանով», մի պարգև, որը թագավորական տան անդամներին էին միայն շնորհում¹⁹⁰:

ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆ: Սիրիայի և Լիբանանի գաղթավայրերը XIX դարում զգալիորեն նվազեցին, Այդ բացատրվում է հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած կեղեքիչ քաղաքականությամբ: Բացի այդ, Սիրիայի և Լիբանանի վրայով երբեմնի անցնող առևտրական ցամաքային ուղին զիջում էր իր տեղը օվկիանոսային ուղուն, որը բացասաբար էր անդրադարձել Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսական կյանքի վրա: Ստեղծված այս պայմաններում սիրիահայության և լիբանանահայության որոշ մասը, գլխավորապես առևտրականներ, գործունեության նպաստավոր ասպարեզ փնտրելու համար, տեղափոխվում են Արևմտյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների արդյունաբերական կենտրոնները: Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախներից ամենախոշորը շարունակում էր մնալ Հալեպը, թեև այնտեղ երբեմնի գոյություն ունեցող ստվարաթիվ համայնքից ապրում էր ընդամենը 500 ընտանիք՝ 2000—3000 բնակչությամբ:

XIX դարում Հալեպի հայ բնակչության սոցիալական պատկերը զգալի չափով փոխվել էր: Այնտեղ այլևս չկային նախկին մեծահարուստ խոջաները, որոնք իշխում էին Միջին Արևելքի տարանցիկ ուղուն, այլ մնացել էին տեղական շուկայի հետ կապված մանր առևտրականներ: Աստվածատուր Տեր-Հովհաննիսյանը, որը 1869 թ. եղել է Հալեպում, իր ուղեգրության մեջ ցավով նշում է, որ հայ առևտրականների գործունեության շրջանակները բավականաչափ սահմանափակված են¹⁹¹:

Հալեպի հայ բնակչության սոցիալական կազմում մեծ էր արհեստավորների, մասնավորապես ջուլհակների թիվը, որոնք ունեին իրենց դազգահները, մետաքսից գործում էին հրաշալի կտորներ և վաճառքի հանում:

190 Ն. Բաքարան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 215:

191 Ա. Վ. Տեր-Յովհաննիսյան, *Կարճ ճանապարհորդություն յԱսիա, տե՛ս «Միոն», 1868, էջ 212:*

Ջուլհակության հետ սերտորեն կապված էր ներկարարությունը։ Հայկական աշխարհը արհեստի լավագույն վարպետները Այնթափի և Մարաշի հայ ներկարարներն էին։ Նրանք բուսական ներկերով էին ներկում մանվածքի-դենն ու կտորները։ «Հինն ի վեր,— գրում է Սյուրմեյանը,— Հայկա հաստատված Այնթափի և Մարաշի հայերուն ընթացիկ արհեստը մնաց մանած ներկելը և կտոր գործելը»¹⁹²։

Հայկաի հայ արհեստավորության մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև դերձակները, կոշակարները, որմնադիրները և ոսկերիչները։ Տեղական իշխանությունների կողմից հայ դերձակներին էր հանձնարարված բանակի համար հանդերձներ պատրաստելու գործը։ Հայ կոշակարները ոչխարի, այծի և ուղտի մորթիներից պատրաստում էին դեղին և կարմիր գույնի կիսակոշիկներ, որոնք լայն սպառում ունեին։ Հայ վարպետ-որմնադիրների ձեռքով են պատրաստված ոչ միայն Հայկաի, այլև Բեյրութի և Դամասկոսի աչքի ընկնող կառույցներից շատերը։

Հայկաում ոսկերչությունը, փաստորեն, գտնվել է հայերի ձեռքին։ «Հայկաի ամեն ազգի բարձր ընտանիքներու քով,— գրում է Սյուրմեյանը,— տակավին կտեսնվեր հայկական հին ոսկերչության լավագույն նմուշները, ամեն տեսակի զարդեղեններ, մարգարտահուռ և ադամանդակուռ»¹⁹³։

Անտիոքում և նրա մոտիկ գյուղերում ապրում էին շուրջ 5 հազար հայեր։ Հայ գաղթօջախներ են եղել Փայասում, Ալեքսանդրետում, Սուրիայում և Բեյլանում։ Մուսադաղում ապրող հայերը կենտրոնացած էին վեց գյուղերում։ Բացի այդ, հայերը մի շարք գյուղերում ապրել են արաբների և ալաուտների հետ։ Ջերբե Արայում մեծ թվով հայեր ապրել են Քեսաբում և մոտակա հայկական գյուղերում¹⁹⁴։

Այս վայրերի քաղաքների հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքն է եղել արհեստագործությունը և մանր առևտուրը, իսկ գյուղացիները զբաղվել են այգեգործությամբ, շերամապահությամբ և ծխախոտագործությամբ։

Սիրիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է եղել Լաթաքիան (նախկին Լավոդիկիան)։ Անցյալում այս գաղթօջախը այնքան մեծ էր, որ եպիսկոպոսական թեմ է կազմել, իսկ նոր ժամանակներում փոքր թվով բնակչություն է ունեցել։

Լաթաքիայի մոտակա լեռներում գտնվող մի շարք հայկական գյուղերի բնակչության վիճակը XIX դարի կեսերին անչափ ծանր է եղել։ «Սիրտս ի խոր խոցվեցավ,— գրել է ականատեսներից մեկը,— երբ տեսա զիրենք լեռներու գլուխները ամենախեղճ խրճիթներու ու ծերայերու մեջ պատսպարված՝ հետին աղքատությունը»¹⁹⁵։

Լեռնային այս բնակավայրերից ամենամեծը՝ Արամո գյուղը, հանդիսացել է Մուսատիմների կոչվող ֆեոդալական տան կալվածքը։ Հայ գյուղացիներն առանց կալվածատիրոջ թույլտվության իրավունք չեն ունեցել տղա կամ

¹⁹² Ա. Սյուրմեյան, Պատմություն Հայկաի հայոց, հատ. III, էջ 975։

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 975։

¹⁹⁴ A. K. Sanjian. The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion Cambridge, 1865, p. 53—56.

¹⁹⁵ «Սիրտ», 1866, էջ 100։

աղջիկ ամուսնացնել: Հետագայում Արամո գյուղի մի մասը վաճառվել է ֆրանսիական և ռուսական հյուպատոսներին: «Ասոնց ամենքն ալ,— գրում է ականատես ճանապարհորդը,— թե քրիստոնյա թե անքրիստոնյա գյուղատերեր, ըստ առաջին սովորության, խեղճ գյուղացու ոսկորները կծծեն և բուրդին հետ մորթին ալ վիրավորելով կխուզեն»¹⁹⁶:

Խիստ պնդված էր վիճակում էր գտնվում Դամասկոսի հայ գաղթօջախը, որտեղ ապրում էին 3 հազար հայեր: Այն առանձնապես ծանր հարված ըստացավ 1859 թ., երբ մյուս քրիստոնյաների հետ միասին հայերն էլ ենթարկվեցին կոտորածի: Հայ բնակչության թիվը գնալով այնքան է նվազել, որ 1866 թ. հասել է 120 հոգու:

Շատ փոքր է եղել հայ բնակչության թիվը Լիբանանում: Տեղի հայ գաղթավայրին ծանոթ ժամանակակից մի հեղինակ հիշատակում է XIX դարում այս գաղթավայրի մի քանի խղճով մնացորդներ՝ ցրված Զմմառի շուրջը (Լիբանանի լեռներում), Ղազիրում, Զյունիում և Դեյր-էլ-Քամարում¹⁹⁷:

Հիշատակագիրը, բացի իրենց ազգային ինքնությունը պահպանող հայ ընտանիքներից, թվում է նաև մի շարք ընտանիքներ, որոնք արդեն ձուլվել են մարոնիտների հետ: Նման հայ ընտանիքներ նա մատնացույց է անում Բեյթ Բիթարում, Բեյթ Զուվեյնում, Բեյթ Մուրադում, Բեյթ Մըրիտում, Բեյթ Գեորգիում և այլ վայրերում: Հարստն գյուղում, նշում է հիշատակագիրը, կա հարյուր տնից բաղկացած մի տոհմ, որը հայկական ծագում ունի և կոչվում է «Բեյթ Արմենի»: Նա Շյուբեթ Բիշարիում մատնացույց է անում 13—15 հուշարձաններ՝ հայկական արձանագրություններով:

XVIII—XIX դարերում Արևմտյան Հայաստանից և Թուրքիայի հայաշատ կենտրոններից, ճիշտ է, փոքրաթիվ գաղթականներ եկան Սիրիա և Լիբանան, սակայն նրանք ի վիճակի չեղան փոխելու գաղթավայրի պատկերը: Եկողները Թուրքիայում հալածանքի ենթարկվող հայ կաթոլիկներն էին, որոնք ապաստանելով իրենց դավանակից արաբ կաթոլիկների մոտ, հավաքական ինքնուրույն կյանք չստեղծեցին և, շատ ժամանակ շանցած, կորցրին իրենց ազգային դեմքը: Հայ կաթոլիկներն ունեին իրենց հոգևոր կենտրոնը, Դեռևս 1720 թ. Հալեպից՝ չորս վաճառական եղբայրներ՝ Մուրադյան ազգանունով, դիմել էին Լիբանանի մարոնիտների իշխանին և թույլտվություն ստացել Ղոստա գյուղի մոտ կառուցել Քրեյմի Ամենափրկիչ վանքը: Այստեղ էլ Լիբանանի և Սիրիայի հայ կաթոլիկները հիմնեցին Անտոնյան կոչվող կաթոլիկ միաբանությունը: Հետագայում, երբ կաթոլիկ բնակչությունը գնալով բազմացավ, հիմնվեց հայ կաթոլիկ կաթողիկոսությունը, որն առանձին կոնդակով հաստատվեց պապի կողմից: 1749 թ. կառուցվեց Զմմառի նշանավոր վանքը, որը հայ մշակույթի օջախներից մեկը դարձավ:

Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթավայրերում բնակչության թիվըն ավելացավ Հայրապետ Տավուսյանի կառավարչության շրջանում: Տավուսյանը կառավարիչ նշանակվեց հետևյալ իրադրության մեջ. 1860 թ. ֆրանսիական զործակալների հրահրումով արյունոտ ընդհարում եղավ արաբ

196 Նույն տեղում, էջ 101:

197 Ս. Վարդապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, Բեյրութ, 1951, էջ 258:

մահմեդական դրուզների և արաբ քրիստոնյաների (մարոնիտների) միջև, իսկ Դամասկոսում տեղի ունեցավ քրիստոնյաների ջարդ: Ֆրանսիական կառավարությունը, քրիստոնյաներին պաշտպանելու պատրվակով, զորք մուղըրեց Լիբանան և իր ներկայացուցիչը նշանակեց այնտեղ: 1861 թ. Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Թուրքիան համաձայնության եկան Լիբանանի նոր ստատուտի վերաբերյալ: Լիբանանը հայտարարվեց ինքնավար մարզ և որոշվեց քրիստոնյա կառավարիչ նշանակել այնտեղ: Հարմար թեկնածու համարվեց Տավուսյանը, որը և կառավարեց մինչև 1868 թվականը¹⁹⁸:

Տավուսյանի կառավարչության շրջանում մեղմացան ազդակից, բայց ալլակրոն արաբների եղբայրասպան ընդհարումները, տիրեց տեական խաղաղություն, որը նպաստեց Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը: Թուրքիայից որոշ թվով հայ ընտանիքներ եկան և բնակություն հաստատեցին Սիրիայում ու Լիբանանում:

Սիրիայի հայ գաղթավայրում մտավոր նոր շարժման նախակարգվեց Նովհաննես Քյուրքչյանն էր: Նա կազմել է ծրագիր, գրել է հոդվածներ և նպաստել այդ գաղթավայրի հայկական համայնքներում լուսավորության տարածմանը: Նա իր միջոցներով 1860 թ. Հալեպում բաց է արել մասնավոր վարժարան՝ հայ աղջիկների համար: Քյուրքչյանը դպրոցների նյութական միջոցներ ստեղծելու համար առաջարկել է Հալեպ քաղաքում կազմակերպել հայկական «Արամյան առևտրական ընկերություն»: Այդ ընկերությունը պետք է ունենար կես միլիոն ֆրանկ դրամագույն՝ կազմված 500-ական բաժնեմասերից: Դրամագույնը պետք է տրվեր գործունյա առևտրականներին՝ շահեցման, իսկ ստացած շահույթը տրամադրել հայ երեխաների դաստիարակությանը: Նրա ծրագրով անհրաժեշտ էր միջնակարգ դպրոց բացել Կիլիկիայում, որն ավարտած հայ պատանիները պետք է ուղարկվեին Արևմտյան Եվրոպայի բարձրագույն դպրոցներում մասնագիտական կրթություն ստանալու: Բարձրագույն կրթություն ստացած երիտասարդները պետք է վերադառնային հայրենի երկիր և աշխատեին արհեստագործական դպրոցներում:

Սիրիայի և Լիբանանի հայազգի արաբական գրողներն ու գիտնականները նշանակալից դեր են կատարել արաբական գրականության և գիտության զարգացման բնագավառում: Արաբ ժողովրդից հարգված և մեծարված հայ գործիչներից է եղել Բեյրութի բժշկական կոլեջի հիմնադիր Նովհաննես Բժիշկը¹⁹⁹ (1826—1908), որը երկար տարիներ զբաղվել է երիտասարդ կադրերի դաստիարակությամբ: Նովհաննեսը գրել է բժշկական հանրամատչելի բազմաթիվ աշխատություններ: Նրա «Տան բժիշկ» աշխատությունը շատ ընտանիքների սեղանի գիրքն է եղել: Արաբ ժողովուրդը Նովհաննես Բժիշկի հիշատակը մեծարելու նպատակով Բեյրութի փողոցներից մեկը կոչել է նրա

198 Հ. Ե. Պոդոսյան, Կարապետ Արթին փաշա Տավուսյան կուսակալ և ընդհանուր կառավարիչ Լիբանանի (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1949, էջ 75):

199 Այս և մյուս հեղինակների մասին տե՛ս Ս. Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ» աշխատությունը:

անունով, Նրա արձանը կանգնեցված է այն քույշում, ուր նա երկար տարիներ աշխատել է:

XIX դարի հեղինակավոր հրապարակախոսներից է Հովհաննեսի որդի Գրիգորը: Նա իր՝ 1856 թ. անգլերեն հրատարակած «Սիրիան և սիրիացիները» աշխատության մեջ գովերգել է կիբանանի վաղեմի փառքը և կոչ արել թոթափելու թուրքական լուծը:

Կիբանանի աչքի ընկնող պատմաբան-հրապարակախոսներից է Իսկանդար Աբգարիոսը: Արաբական մատենագրության մեջ նա հայտնի է Իսկենդեր անվամբ Աբգարիոս քին- ծաղուպ աղա-քին-Աբգար էլ էրմենի անունով: Իսկանդարն ավելի քան երեսուն տարի ծառայել է արաբական գրականությանը և հրապարակել բազմաթիվ աշխատություններ: Արաբական գրականության պատմության մեջ մեծ տեղ և բարձր գնահատական է տրվում Աբգարիոսի ստեղծագործություններին: Նրա աշխատություններից «Սարսափների գիրք»-ը թարգմանվել է հայերեն:

Արաբական հայտնի բանասեր-լեզվաբան գիտնականներից է Նոհաննա Աբգարիոսը (1832—1886): Նա ունի բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց գլուխգործոցը՝ ընդարձակ անգլերեն-արաբերեն բառարանն է՝ հրատարակված 1887 թվականին: Աբգարիոսի բառարանը Մերձավոր Արևելքում իր տեսակի մեջ համարվում է առաջինը:

Աչքի ընկնող բանաստեղծներից է հայազգի էդիբ Իսհակը (1856—1885), որը արաբ նոր գրականության ստեղծողներից մեկն է: Փոքր հասակից նա սկսել է գրել բանաստեղծություններ և այնուհետև լայն ճանաչում է գտել արաբ գրականության մեջ: Ընտրվել է «Զահրեթ էլ էդեպ» («Գրականության ծաղիկը») ընկերության անդամ, որի մեջ մտնելու իրավունք են ունեցել միայն արաբական բանաստեղծության մեջ մեծ հռչակի արժանացած գրողները: Որոշ ժամանակ նա եղել է այդ միության ատենապետը: Էդիբը հեղինակ է բազմաթիվ արձակ և չափածո երկերի: Նա արդի աշխարհաբար արաբերենի հիմնադիրներից մեկն է: Տաղանդավոր բանաստեղծի հիշատակը հավերժացնելու համար Բեյրութի փողոցներից մեկը անվանվել է նրա անունով:

Կիբանանի աչքի ընկնող հայ ճարտարապետներից է Բիշարա Միհինդեզը (1841—1925), որի անվան հետ է կապված Բեյրութ-Դամասկոս խճուղու կառուցումը: Նրա նախագծով է կառուցված Բեյրութի արվեստների և արհեստների վարժարանը, Բուրջի հրապարակի վրա գտնվող Փոքր Սերայը և այլ շենքեր:

Այսպիսով, հայկական գաղթօջախները կարևոր դեր են խաղացել աշխարհի տարբեր ժողովուրդների հետ մշակութային և տնտեսական կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև Հայաստանում լուսավորություն տարածելու, ժողովրդին ազատագրական պայքարի նախապատրաստելու գործում: